

Allied Force of Forced ally?

De invloed van Europeanisatie op de Duitse
deelname aan Operation Allied Force

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1 Historische achtergrond Kosovo conflict	
1.1 Nalatenschap Tito	8
1.2 Opkomst Milošević	8
1.3 Nasleep Bosnische oorlog	10
1.4 Rambouillet Akkoord	11
2 Ontwikkeling Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid	
2.1 Een nieuwe staat; een nieuwe identiteit?	13
2.2 Verdrag van Maastricht	17
2.3 Gedrag van de <i>Zivilstat</i>	20
3 Publieke Opinie	
3.1 Reactie op Bosnische oorlog	25
3.2 Ontwikkeling tot en met regeringswissel	28
3.3 Reactie op vernieuwing agressie in Kosovo	34
4 Operation Allied Force	
4.1 Rambouillet Akkoord	38
4.2 'Stunde Null'	41
Conclusie	48
Bronnenmateriaal	50

Inleiding

“Het lot van Duitsland, het lot van ons volk, wordt bepaald op het gebied van het buitenlands en veiligheidsbeleid ... We maken nu een periode mee waarin een periode van barmhartigheid (Schonfrist) ten einde komt... De internationale gemeenschap verwacht van een herenigd Duitsland een volledige participatie in acties om de vrede te waarborgen, zoals deze in het handvest van de Verenigde Naties zijn vastgelegd.” – Helmut Kohl, 1991.¹

Op 9 november 1989 viel de Berlijnse muur, een gebeurtenis die vandaag de dag nog symbool staat voor het einde van de Koude Oorlog en diens bipolaire aard. Het einde van de Amerikaanse en Russische tweestrijd om de wereldhegemonie betekende voor de opgesplitste Duitslanden dat hereniging, 44 jaar na het eindigen van de Tweede Wereldoorlog, een realistische mogelijkheid werd. Het vorige “complete Duitsland” had echter over de gehele wereld een vieze nasmaak achtergelaten, hetgeen betekende dat het plan van Helmut Kohl niet zomaar op onvoorwaardelijke steun kon rekenen. Mede door het doen van, voor de Franse broodnodige, concessies ten opzichte van de Europese Monetaire samenwerking wist hij de internationale gemeenschap voor zich te winnen², hetgeen heeft geresulteerd in het Duitsland zoals wij dat vandaag de dag kennen (het opgaan van de DDR in de BRD). Dit is uiteraard een versimpelde versie van het verhaal van de Duitse hereniging, maar voor deze thesis is dan ook slechts het resultaat relevant; een herenigd Duitsland dat op zoek moet naar een geschikte identiteit. De vorming hiervan is meer dan bij andere landen altijd beïnvloed door het verleden van het land. Hoe gevoelig dit verleden ligt bleek recent nog, in 2010, toen er grote ophef ontstond op het moment dat de Duitse ambassadeur aangaf aanwezig te willen zijn bij de Dodenherdenking op de Dam.³ Ook op het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid heeft dit gevoelige verleden vanzelfsprekend een impact gehad.⁴ In eerste instantie kwam dit door de sancties die de Geallieerden hadden opgelegd aan de Duitsers, maar in de daaropvolgende decennia zou het verleden als een molensteen om de

¹ A. Siedschlag, *Die aktive Beteiligung Deutschlands an militärischen Aktionen zur Verwirklichung kollektiver Sicherheit* (Frankfurt am Main 1995) 139.

² D. Marsh, *The Euro. The politics of the new global currency* (Totton 2009) 132-133.

³ H. Modderkolk, ‘Nog geen Duitser op de Dam; 65 jaar na WOII is nationale herdenking weer onderwerp van debat’, *NRC Handelsblad*, 9 januari 2010, 3.

⁴ Dit wordt door bijvoorbeeld ook door Schröder beaamd: *“This event will always influence the way German politicians think and act. Even if one says there is no such thing as collective guilt, it is still our task to see to it that people remember what happened--because by remembering we can ensure it will not happen again.”*- L. Weymouth, ‘Stopping the Catastrophe’, *Newsweek* 17 (1999) , 33.

Duitse nek hangen.⁵ Bovendien ontstond er uit verschillende hoeken scepsis over de hereniging van Duitsland.⁶ Velen vreesden dat een herenigd Duitsland een te machtige staat zou worden binnen Europa, en de al bestaande Europese samenwerking. De rest van de wereld stond echter niet stil, en al snel na de hereniging brak de eerste Golf Oorlog uit. Dit bracht Duitsland vrijwel meteen in een lastig parket. Hoewel men in dezen nog opteerde voor non-participatie, fungeerde de situatie voor de Duitse politieke elite wel als een cultuurschok, die toonde dat het land, in zijn nieuwe status als volwaardige staat, zich op termijn meer zou moeten profileren.⁷ Deze ontwikkeling zou Duitsland er uiteindelijk toe brengen om op 24 maart 1999, ondanks het uitblijven van een ondersteunend VN-mandaat, te participeren in het NAVO offensief “Operation Allied Force”. Dit offensief tegen de Federale Republiek Joegoslavië was voor de Duitsers het eerste militaire offensief sinds de capitulatie in 1945.⁸

De ontwikkeling van het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid verliep parallel aan grote ontwikkelingen op Europees niveau. Met het tekenen van het Verdrag van Maastricht (1992) was immers de Tweede Pijler opgericht. Deze tweede pijler omvatte het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid van de Europese Unie. De Tweede Pijler werd verder uitgewerkt met het Verdrag van Amsterdam (1997). Hiermee werd onder andere de functie van Hoge Vertegenwoordiger voor het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid ingesteld, wiens taak het was om het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid van de EU uit te dragen. Dat men binnen de EU alweer snel bezig was met een hervorming van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid bleek al een jaar na de ondertekening van het Verdrag van Amsterdam. De Brits-Franse conferentie in St. Malo wordt veelal gezien als het begin van het Europese defensie project⁹, saillant detail hierbij is dat het een bijeenkomst tussen slechts de Britten en Fransen betrof, en de Duitsers niet uitgenodigd waren. De Berlijn-Parijs as, die binnen de Europese integratie talloze malen van onmiskenbaar belang was geweest, liep hier spaak. De invloed van deze

⁵ Denk hierbij bijvoorbeeld ook hoe Schmidt wordt beschreven in: Marsh, *The Euro*, 70.

⁶ C. Krauthammer, ‘The German Revival’, *New Republic* (1990), 18-21.

⁷ K. Longhurst, *Germany and the use of force* (Manchester 2004) 57.

⁸ J.S. Lantis, ‘The moral imperative of force. The evolution of German strategic Culture in Kosovo’, *Comparative Strategy* 1 (2002) 21-46, 30.

⁹ ‘Franco-British St. Malo Declaration’, zoals gevonden op:

http://www.ena.lu/francobritish_st_malo_declaration_december_1998-020707346.html (20 juni 2011).

ontwikkelingen op Europees niveau kan niet worden genegeerd bij bestudering van de ontwikkeling van het Duitse beleid.

Over de ontwikkeling van het Buitenlands- en Veiligheidsbeleid van Duitsland bestaan overigens verschillende theorieën. Een van de wetenschappers die zich hierover heeft gebogen is de Britse Dr. Alister Miskimmon, co-directeur aan het Centre for European Politics at Royal Holloway, van de University of London. Miskimmon gebruikt in zijn boek *'Germany and the common foreign and security policy of the European Union'* Europeanisatie als raamwerk voor zijn studie. Hij ziet Europeanisatie als een veranderingsproces op binnenlands niveau, voortkomend uit druk die het Europese integratieproces legt op de desbetreffende lidstaat. Volgens Miskimmon is Europeanisatie als discours tot nu toe slechts beperkt gebruikt om buitenlands beleid mee te analyseren. Hij is van mening dat dit discours zich er zeer goed voor leent om een analyse te maken van de Europese druk op de actieve deelname van lidstaten aan een Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid.¹⁰ Hoewel Miskimmon binnen de Europeanisatie zowel een download- als een uploadproces voor het nationale Buitenlands- en Veiligheidsbeleid herkent,¹¹ focust hij zich met zijn onderzoek voornamelijk op de download, de invloed van het EU beleid op het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid, na het vallen van de muur.¹² Miskimmon concludeert dat de Duitsers sinds het vallen van de muur een verbeterde internationale positie hebben bereikt. Desondanks is hun houding ten opzichte van Europa niet veranderd. Hij stelt dat veranderingen in de trant van de Europeanisatie hebben plaatsgevonden, en dat de Duitsers de EU als een belangrijker instituut beschouwen om hun Buitenlands- en Veiligheidsbeleid na te streven.¹³

De verklaring van Miskimmon met betrekking tot het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid zou dus ook kunnen gelden voor de Duitse keus tot participatie in het NAVO offensief in maart 1999. Empirisch zijn echter enkele zaken te herkennen die anders doen vermoeden. Zo had de eerste Joegoslavische oorlog al 300.000 vluchtelingen naar Duitsland gebracht en de Duitse maatschappij ongeveer 20

¹⁰ A. Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union. Between Europeanisation and National adaption* (Hampshire 2007) 5.

¹¹ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 8.

¹² Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 10.

¹³ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 198.

miljard D-Mark gekost.¹⁴ Een herhaling van dit scenario was zeer onwenselijk voor Duitsland. Hiernaast had de Duitse traditie van “*chequebook diplomacy*”, het hieraan gekoppelde afwijzen van militair offensief ingrijpen en hun beperkte defensie uitgaven hen weinig internationale *goodwill* opgeleverd.¹⁵ Er werd nu van het nieuwe Duitsland geëist dat het zijn internationale verantwoordelijkheid zou nemen als volwaardige natiestaat.¹⁶ Participatie in het offensief bood Duitsland de kans om zijn positie als volwaardig lid van de internationale gemeenschap te claimen. Bovendien speelde het feit dat Duitsland, ten tijde van de Kosovo crisis, voorzitter van de EU was een rol, dit leidde tot een versterkt verantwoordelijkheidsgevoel. De Duitsers waren er nu, als voorzitter, hoofdverantwoordelijk voor dat Europa, bij wie de etnische zuiveringen gedurende de Bosnische oorlog juist een gevoel van schaamte hadden achtergelaten¹⁷, zich in dit conflict wel op een goede wijze zou manifesteren. Uit het voorgaande volgt de volgende onderzoeksvraag voor deze thesis:

In hoeverre verklaart Europeanisatie de totstandkoming van het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid vanaf het einde van de eerste Bosnische oorlog in december 1995 tot aan de uiteindelijke Duitse participatie in Operation Allied Force in maart 1999?

Duitslands bijzondere plaats in de wereld, gecombineerd met het feit dat de Kosovo oorlog an sich door vele wetenschappers gezien wordt als een keerpunt voor zowel het Europese als Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid,¹⁸ heeft al tot vele publicaties geleid betreffende het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid, hetgeen het toetsen van Europeanisatie als verklaring van dit beleid voor mij vergemakkelijkt. Een andere studie naar het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid is het proefschrift ‘*Duitslands rol in de wereld*’ van Hans Terlouw. In zijn proefschrift onderzoekt Terlouw welke identiteitspercepties waarneembaar zijn in het debat aangaande het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid, en hoe deze percepties

¹⁴ K. Brummer, ‘Germany’s participation in the Kosovo War. The impact of bureaucrats, prospects and history’, (International Studies Association 51st Annual Convention, New Orleans 2010) 15.

¹⁵ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 107.

¹⁶ H. Terlouw, *Duitslands rol in de wereld. Een onderzoek naar identiteitspercepties in het debat over de Duitse buitenlandse en Veiligheidsbeleid sinds 1990* (Amsterdam 2008) 129.

¹⁷ A.J.K. Shepherd, ‘A milestone in the history of the EU. Kosovo and the EU’s international role’, *International Affairs* 3 (2009) 513-530, 513. M. Weller, ‘The Rambouillet conference on Kosovo’, *International Affairs* 2 (1999) 211-251, 212.

¹⁸ Lantis, ‘The moral imperative of force’, 79. Longhurst, *Germany and the use of force*, 77.

A. Miskimmon, ‘Falling into line? Kosovo and the course of German Foreign policy’, *International Affairs* 3 (2009) 561-573, 561.

zich hebben ontwikkeld.¹⁹ Hierin herkent hij drie verschillende “discursieve representaties van de realiteit”²⁰: (i) een postnationale, (ii) een realistische en (iii) een multilaterale.²¹ Vanuit alle drie deze perspectieven volgde invloed op de Duitse identiteit. Zijn duidelijke analyse van het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid dient voor mij als rode draad bij de bestudering van de ontwikkeling van dit beleid. Evenals bij Terlouw²² vormt in mijn thesis het sociaal constructivisme het theoretische kader. De belangrijkste veronderstelling van deze theorie is dat de buitenlandse politiek van een staat gebaseerd is op sociaal geconstrueerde ideeën, idealen of opvattingen.²³ Doordat de sociale context onderdeel is van de theorie, is deze beter in staat om het gedrag van staten te verklaren dan de, door Terlouw zo genoemde, traditionele theorieën.²⁴ Hierdoor biedt het mij in deze studie een goed raamwerk om de deelname aan Operation Allied Force te kunnen uitleggen. Het uitgangspunt van het constructivisme dat Terlouw herkent is dus dat “de betekenis van macht, de specifieke invulling van nationale belangen en de buitenlandse politiek van staten grotendeels het resultaat zijn van ideële factoren”.²⁵ Het includeren van de context waarin buitenlands beleid tot stand komt is zeker bij Duitsland van grote waarde, gezien de zware weging van het verleden in de Duitse identiteit. Ook biedt de theorie van het constructivisme een betere verklaring voor humanitaire interventies en aandacht voor mensenrechten,²⁶ aspecten die voor de verklaring van deelname aan de Kosovo Oorlog van groot belang zijn. Door in mijn onderzoek een hermeneutische methode te hanteren kan ik deze theorie benutten.

In het eerste hoofdstuk van deze thesis wordt een beknopte historische achtergrond gegeven van het Kosovo conflict en de nalatenschap van dictator Tito, vanaf zijn dood in 1980 tot aan het afwijzen van het Rambouillet Akkoord in februari

¹⁹ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 8.

²⁰ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 23.

²¹ (i)= voor verdere Europese integratie (richting Europese bondsfederatie), uitgebreider Trans-Atlantisch partnerschap dat niet in weg mag staan van Europa, Duitsland als civiele mogendheid.
(ii)= Duitsland als normale natiestaat in Europa der natiestaten, minder afhankelijk van VS, maar wegens eigen militaire zwakheden *in dubio pro America*, normalisering van BVB.
(iii)= Duitsland als normale natiestaat, maar ook verdere continuering Europese integratie, samenwerking Europa en Trans-Atlantische *Westbindung* complementair, geen principiële uitsluiting militair ingrijpen.

Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 24-25.

²² Terlouw baseert zich bij zijn beschrijving van deze leer voornamelijk op het werk van Alexander Wendt.

²³ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 12.

²⁴ Traditionele theorieën hebben moeite met het verklaren van verschillen in beleid voor staten die in identieke externe omstandigheden verkeren. Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 12-13.

²⁵ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 14.

²⁶ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 13.

1999. Aangezien over de Balkanse chaos in de jaren negentig minder bekend is, scheidt dit korte overzicht van oorzaken en beweegredenen een duidelijk beeld van de situatie, waarop Duitsland in de jaren '90 reageerde. In het tweede hoofdstuk wordt vervolgens de ontwikkeling van het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid behandeld. Om goed te kunnen beoordelen in hoeverre Europeanisatie verklarend is geweest inzake het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid in de periode die in deze thesis wordt onderzocht dient het gedrag van de Duitsers in de voorafgaande periode bekeken te worden. Het geeft meerwaarde om te laten zien hoe in Duitsland zelf werd aangekeken tegen hun identiteitsbepaling, omdat vanuit deze verschillende identiteitspercepties de ontwikkelingen in de daaropvolgende jaren werden bepaald. Europeanisatie kan bijvoorbeeld zijn aanleiding vinden in de pad afhankelijkheid die in een eerder stadium is ingezet. Het derde hoofdstuk behandelt de publieke opinie over de crisis op de Balkan. Hierbij wordt voornamelijk ingegaan op het politieke debat, aangezien het uiteindelijk politici zijn die de finale beslissing maken aangaande het Buitenlands- en Veiligheidsbeleid. In hoofdstuk vier zal een uitgebreide analyse van de conferentie bij Rambouillet, en de uiteindelijke Duitse besluitvorming over de deelname aan Operation Allied Force volgen. Betreffende Rambouillet ga ik in op de Duitse verwachtingen en de Amerikaanse intenties. Omtrent de Duitse participatie zal de focus vooral liggen op de ervaringen van de toenmalige *Bundeskanzler* Gerhard Schröder en zijn minister van Buitenlandse Zaken, Joschka Fischer. Aan de hand van hun primaire verslagen kan worden geconcludeerd wat uiteindelijk van doorslaggevend is geweest bij de standpuntbepaling. In de conclusie zal een waardeoordeel worden gegeven aan de gevonden invloeden op de Duitse buitenlandse politiek en de interne besluitvorming, om zodoende de invloed van Europeanisatie vast te stellen.

1 Historische achtergrond Kosovo conflict

1.1 Nalatenschap Tito

“Yugoslavia is a nation of six states, five cultures, four languages, three religions, two alphabets, but one political party.” - Josip Broz Tito.²⁷

Toen in 1945 het stof van de Tweede Wereldoorlog optrok, lag Europa in puin en werd het bijna volledig in tweeën gesplitst. Het Joegoslavië van Josip Broz Tito wist zich in deze bipolaire splitsing te onderscheiden als een derde optie. Hoewel het een vorm van communisme hanteerde, was het onafhankelijk van de Sovjet-Unie. Waar de meeste communisten Tito's werk toejuichten, zag de paranoïde Stalin het met argusogen aan. Hij zag Tito's snelle opkomst als een aantasting van zijn eigen machtsfeer.²⁸ In het Joegoslavië van Tito bestonden vele spanningsvelden op zowel religieus als etnisch gebied, die het consolideren van een grote supranationale federale staat tot een moeizame onderneming maakten. De balans vinden tussen geschikte supranationaliteit en, door de verschillende etnische groepen geëiste, decentralisatie werd het levenswerk van Tito. Zijn verzetsverleden had Tito aan de macht geholpen en dezelfde reputatie had hem in staat gesteld zijn land, al dan niet met harde hand, bijeen te houden. Deze voortschrijdende strijd naar eenheid blijkt echter achteraf aan de basis van de latere teloorgang van Joegoslavië te hebben gelegen; hij blokkeerde democratisering van de staat, streefde naar unitarisme, hield vast aan het centrale gezag van zijn partij, stond culturele vrijheden toe, maar censureerde Westerse invloeden en predikte vrede terwijl hij continu bouwde aan zijn leger. Na zijn dood in 1980 zou een combinatie van deze factoren leiden tot de chaos die zich voltrok in de jaren negentig.

1.2 Opkomst Milošević

“Dankzij hun leiders en politici en hun ondergeschikte mentaliteit voelden zij [Serviërs] zich schuldig voor zichzelf en voor anderen. Die situatie duurde vele decennia, talloze jaren, en nu staan wij hier op het Merelveld om te zeggen dat dat niet langer het geval is.” – Slobodan Milošević, 1989.²⁹

Na de dood van Tito ontstond het idee om een vrij politiek systeem in Joegoslavië in te voeren, hetgeen voor het Servische gedeelte van de bevolking beangstigend was. De Servische bevolkingsgroep woonde meer verspreid over het land dan de andere

²⁷ D. Conversi, 'The Dissolution of Yugoslavia. Secession by the Centre?', in: J. Coakley (ed.), *The Territorial Management of Ethnic Conflict* (Londen 2003) 264-292, 271.

²⁸ T. Judt, *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945* (Amsterdam 2006) 193.

²⁹ Judt, *Na de oorlog*, 834.

bevolkingsgroepen, hetgeen tot gevolg kon hebben dat deze bevolkingsgroep veelal niet de grootste partij zou worden en zou worden ondergesneeuwd. Door gebruik te maken van deze angst wist Slobodan Milošević zich naar de top van de Servische communistische partij te werken. Hij deed dit door een vernieuwing van Servisch nationalisme (bijvoorbeeld met de hierboven beschreven quote). Milošević ontkwam er niet aan om “vrije” verkiezingen uit te schrijven, en wist deze door middel van controle over de media en andere hardhandige controles relatief simpel naar zijn hand te zetten. Hij zorgde er voor dat er geen meerpartijstelsel werd ingevoerd voor de federale regering, terwijl in de overige republieken van de federatie wel vrije verkiezingen werden gehouden. De federale regering kreeg door de pluriforme samenstelling van de regeringen van de republieken steeds minder draagvlak. De afkeuring van de Kroaten en Slovenen voor de continue Servische onderdrukking van Kosovo³⁰ leidde er in 1990 toe dat zij de Joegoslavische Communistenbond verlieten. Deze werd korte tijd later opgeheven. Vervolgens spraken de Kroaten en Slovenen de intentie uit om óók de federatie te verlaten, hetgeen het begin van het bloedvergieten op de Balkan betekende. Duitslands vroege erkenning³¹ van zowel Slovenië als Kroatië smoorde de hoop op preventie van het uiteenvallen van de Joegoslavische federatie, maar werd door Servische nationalistes gezien als ongewenste inmenging. Milošević had weinig moeite met de Sloveense, en latere Macedonische, zelfstandigheid, doordat daar maar kleine Servische bevolkingsgroepen leefden. Dit was echter niet het geval in Kroatië, en zeker niet in Bosnië. Nadat Milošević in eerste instantie slechts plaatselijke Servische milities had gesteund, brak in 1992 oorlog uit tussen de nieuwe Bosnische staat en Joegoslavië. Deze oorlog ging gepaard met de beruchte etnische zuiveringen onder leiding van Ratko Mladić, waarbij niet-Servische burgers werden verdreven of vermoord.³² Het bekendste dieptepunt hiervan is de grootste massamoord sinds de Tweede Wereldoorlog, na de val van Srebrenica.³³ De internationale gemeenschap reageerde met zware en aanhoudende bombardementen van de NAVO. Uiteindelijk werd hierdoor Milošević er toe dwongen in 1995 de vrede van Dayton te tekenen.

³⁰ Judt, *Na de oorlog*, 833.

³¹ ‘Het Vaticaan erkent eerder dan EG Kroatië en Slovenië’, *Trouw* 14 Januari 1992, 3.

³² Judt, *Na de oorlog*, 837.

³³ Judt, *Na de oorlog*, 840.

1.3 Nasleep Bosnische oorlog

“The tragedy of Srebrenica will forever haunt the history of the United Nations” – Kofi Annan, 2000.³⁴

Bovenstaande uitspraak van toenmalig secretaris-generaal van de VN Kofi Annan geeft de impact van de etnische zuiveringen in het Westen zeer goed weer. Er heerste een gevoel van falen en schaamte. Ondanks het recent ondertekende Verdrag van Maastricht, had de Europese samenwerking op veiligheidsgebied duidelijk gefaald.³⁵ Bij de Duitsers bracht dit de discussie op gang tussen de twee principes van *“Nie wieder Krieg”* en *“Nie wieder Auschwitz”*. Uiteindelijk was het Nazisme ook enkel door middel van oorlog gestopt, en Joschka Fischer, een van de leiders van de groenen, beargumenteerde dat de twee principes in tegenspraak met elkaar waren, en dat de Duitse verantwoordelijkheid om dergelijke etnische zuiveringen te voorkomen groter was dan hun preferentie voor pacifisme.³⁶ Ondanks dit verantwoordelijkheidsgevoel van Duitsland, verminderde de aandacht van de Contact Groep³⁷ voor Joegoslavië; de EU was druk met eigen institutionele zorgen en president Clinton was druk met zijn herverkiezing en de uitbreiding van de NAVO.³⁸ Met de ondertekening van het Dayton akkoord had de Contact Groep Milošević in Servië aan de macht gelaten. Sterker nog, als gevolg van zijn meegaande houding ten tijde van de onderhandelingen van Dayton genoot hij zelfs lichte internationale steun.³⁹ Deze meegaande houding leverde Milošević op nationaal niveau kritiek op, en om zijn macht te consolideren, nam hij andermaal zijn toevlucht tot het nationalisme. In januari 1998 braken er opnieuw gevechten uit, nu tussen het Servische leger en het Kosovaarse bevrijdingsleger, dat de in Kosovo onderdrukte Albanese minderheid vertegenwoordigde.

³⁴ Kofi Annan, ‘Srebrenica Tragedy Will Forever Haunt United Nations History, Says Secretary-General on Fifth Anniversary of City’s Fall’, zoals gevonden op: <http://www.unis.unvienna.org/unis/pressrels/2000/sg2612.html> (20 juni 2011).

³⁵ Weller, ‘The Rambouillet conference on Kosovo’, 212.

³⁶ F. Berenskoetter en B. Giegerich, ‘From NATO to ESDP? Tracing shifts in German institutional preferences after the end of the Cold War’ (Paper prepared for the fourth Convention of the CEEISA, Tartu 2006), 10.

³⁷ De Contact Groep was een informele verzameling van landen die was ontstaan tijdens de Bosnische oorlog die zich intensief bezighield met de situatie op de Balkan. Deze groep bestond uit de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland, Italië en Rusland.

³⁸ Judt, *Na de oorlog*, 842.

³⁹ Judt, *Na de oorlog*, 842.

1.4 Rambouillet Akkoord

“It is the Serb army right now -- the Yugoslav national army -- that is ethnically cleansing whole sectors of Kosovo in the south, in a manner very much reminiscent of Bosnia. The question is, can we stand by and let it happen?” – Ivo Daalder, 1998.⁴⁰

Na enkele maanden reageerde de internationale gemeenschap in maart 1998 op de hernieuwde agressie van het Servische leger. Om zijn gewelddadige acties te legitimeren had Milošević het verzet van de Kosovaarse Albanezen omgedoopt tot “terrorisme”. Toen het Servische leger echter mortiergranaten en helikopters ging gebruiken om op grote schaal te moorden werden de Kosovaarse smeebedes om hulp eindelijk verhoord.⁴¹ De VS en EU verwierpen publiekelijk het politiegeweld, wat het startschot was voor een nieuwe campagne van de Contact Groep. Milošević heeft zich nooit gerealiseerd, ondanks de verscheidene persoonlijke waarschuwingen, dat hij met deze hernieuwde agressie de westerse mogelijkheden opnieuw tegen zich in het harnas zou jagen.⁴² Dit werd mede veroorzaakt doordat de Contact Groep in juli 1998 Kosovaarse onafhankelijkheid publiekelijk uit had gesloten. Omstreeks dezelfde tijd intensiveerde de campagne tegen Milošević dus weer, wat bijvoorbeeld bleek toen de Amerikaanse senaat er op aandrang Milošević voor het Haagse internationale oorlogstribunaal te dagen voor misdaden tegen de menselijkheid.⁴³ Ook werd de roep voor interventie groter, maar om in te grijpen in een soevereine staat is er een VN mandaat nodig. Deze kwam er niet door toedoen van Chinese en Russische oppositie in de Veiligheidsraad. Deze impasse maakte ingrijpen in principe onmogelijk, zelfs nadat de situatie verder verergerde na een brute massamoord in Kosovo begin 1999.⁴⁴ De internationale gemeenschap trachtte nog eenmaal de situatie diplomatiek op te lossen, in februari 1999, met een conferentie bij Rambouillet (deze keer bewust niet op een Amerikaanse legerbasis zoals Dayton). Hier wilden de Duitsers nog steeds aan een diplomatieke oplossing werken, maar het waren de Amerikanen hier de scepter zwaaiden.⁴⁵ Hun intenties worden wellicht het beste weergegeven door een uitspraak van Henry Kissinger, een

⁴⁰ Ivo Daalder, ‘U.S. toughens stance against Belgrade over Kosovo’, zoals gevonden op: http://articles.cnn.com/1998-06-06/world/9806_06_us.kosovo_1_yugoslav-forces-kosovo-yugoslav-president-slobodan-milosevic?_s=PM:WORLD (20 juni 2011).

⁴¹ Judt, *Na de oorlog*, 842.

⁴² Judt, *Na de oorlog*, 843.

⁴³ J. Keyser, ‘Harder line sought on Kosovo; House letter calls Clinton's policy appeasing to Milosevic’, *The Washington Times* 29 Juli 1998, 16.

⁴⁴ Judt, *Na de oorlog*, 845.

⁴⁵ Berenskoetter en Giegerich, ‘From NATO to ESDP?’, 12-13.

van de bekendste Amerikaanse diplomaten en winnaar van de Nobelprijs voor de vrede:

“The Rambouillet text, which called on Serbia to admit NATO troops throughout Yugoslavia, was a provocation, an excuse to start bombing. Rambouillet is not a document that an angelic Serb could have accepted. It was a terrible diplomatic document that should never have been presented in that form” – Henry Kissinger, 1998.⁴⁶

⁴⁶ Henry Kissinger in de *Daily Telegraph*, 28 Juni 1999.

2 Ontwikkeling Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid

2.1 Een nieuwe staat; een nieuwe identiteit?

Zoals in de inleiding al genoemd werd, bracht de eenwording van Duitsland een probleem mee voor het nieuw gevormde land. De erfenis van het Derde Rijk drukte 44 jaar na de capitulatie nog altijd immens op de Duitse identiteit. Niet alleen in het buitenland ontstond er hevige discussie over hoe de nieuwe Duitse staat zou gaan staan tegenover de rest van de wereld, ook op nationaal niveau waren hier uiteenlopende meningen over. De Duitsers zelf vreesden hun verleden wellicht nog het meest, wat bijvoorbeeld naar voren komt in een boek van Joschka Fischer (die ten tijde van Operation Allied Force minister van Buitenlandse Zaken was). Hij waarschuwt voor de gevaren “die dit land bedreigen bij een Duits-nationale terugval in verleidingen van de machtspolitiek”.⁴⁷ Zoals eerder genoemd zijn er volgens Hans Terlouw binnen het debat over de aan te nemen identiteit van het nieuwe Duitsland, drie belangrijke percepties waar te nemen. De zogenaamde postnationale perceptie pleitte voor een prioriteitsverschuiving richting de Europese integratie. Hierin was men van mening dat een verdieping van de Europese integratie de Duitse *Westbindung*, zoals deze al bestond in West-Duitsland voor het vallen van de muur, zou continueren, en een garantie zou zijn voor het feit dat Duitsland zich als democratische rechtsstaat zou moeten manifesteren.⁴⁸ Vergaande Europese integratie⁴⁹ zou ook de buitenlandse angst voor het herenigde Duitsland temperen. Dit gevoel werd onder andere uitgedragen door Peter Glotz, SPD *Bundestagsabgeordneter*, die stelde dat de hereniging het risico met zich meebracht dat de Duitsers wederom gewantrouwd zouden worden en zij daardoor al genoeg motivatie hadden om het Verdrag van Maastricht “welhaast ostentatief te ratificeren”.⁵⁰ Zoals Terlouw het verwoordt: “de prijs van de in 1990 verkregen nationale eenheid was de ‘Europeanisering van Duitsland’”.⁵¹ Buiten de morele beweegredenen had de postnationale preferentie voor verdergaande Europese integratie ook politieke grondslagen. De postnationalen waren van mening dat in de geglobaliseerde wereld de traditionele losse natiestaten hun effectiviteit en

⁴⁷ J. Fischer, *Risiko Deutschland. Krise und Zukunft der deutschen Politik* (Keulen 1994) 12.

⁴⁸ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 68-69.

⁴⁹ Er wordt zelfs gedacht over een Europese Federatie → Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 105.

⁵⁰ P. Glotz, ‘Europa am Scheideweg’, *Europa-Archiv* 17 (1992) 503-514, 503.

⁵¹ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 69.

soevereiniteit verloren, door middel van Europese samenwerking kon dit worden voorkomen.⁵² Er was echter wel discussie over het feit of de verdieping van de Europese integratie gepaard moest gaan met veiligheidspolitieke samenwerking, of niet. Immers, om in diplomatieke onderhandelingen ook daadwerkelijk geloofwaardig te kunnen zijn diende de EU over een militaire optie als pressiemiddel te beschikken.⁵³ Anderzijds werd door een pacifistische onderstroming in het postnationale narratief gesteld dat er door de Duitsers, gezien hun geschiedenis, gewaakt moest worden voor een Europees militair machtsblok, een zogenaamd “vesting Europa”.⁵⁴

Mede op grond hiervan, bestond binnen de postnationalistische perceptie het idee dat de voorgezette *Westbindung* zich ook moest manifesteren op Trans-Atlantisch niveau. Ondanks dat de eerdere bipolaire wereldindeling was opgehouden te bestaan, wilde men de relatie met de Amerikanen intact houden. Dit idee werd bemoeilijkt door de afstandelijke houding van de VS ten opzichte van hun Europese bondgenoten. De Amerikaanse focus op hun nationale economische problemen⁵⁵, hun aanhoudende kritiek aangaande *burden sharing* en hun, in eerste instantie, afwachtende houding ten opzichte van de Joegoslavische problemen werden geïnterpreteerd als distantiëring van Europa.⁵⁶ Voortgang van deze afwachtende houding zou voor de Duitse identiteit funest zijn, aangezien juist de Amerikaanse rol als *benign hegemon* het voor hen mogelijk maakte om in de geambieerde rol van civiele macht te kunnen opereren.⁵⁷ In de loop der jaren zou echter, onder andere door de Amerikaanse opstelling in de Golf Oorlog, er ook Duitse kritiek volgen.⁵⁸

De realistische perceptie zag voor het herenigde Duitsland een andere rol weggelegd op het internationale toneel. Binnen deze gedachtengang heerste evengoed het idee dat Duitsland zich niet moest isoleren, echter de aanhangers van het realisme, waren van mening dat de Duitse verbinding aan zijn bondgenoten niet ten koste moest gaan van de Duitse staat, en slechts moest plaatsvinden als de

⁵² Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 69.

⁵³ M. Jopp, ‘Langer Weg – Kühnes Ziel. Gemeinsame Verteidigungspolitik’, *Europa-Archiv* 13-14 (1994) 394-404, 399.

⁵⁴ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 71.

⁵⁵ M. Kelly, ‘The 1992 campaign: The Democrats -- Clinton and Bush Compete to Be Champion of Change; Democrat Fights Perceptions of Bush Gain’, *The New York Times*, 31 oktober 1992.

⁵⁶ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 71.

⁵⁷ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 71.

⁵⁸ H. Schröder, ‘Amerika als Modell. Die neue Weltordnung in historischer Perspektive’, *Europa-Archiv* 5 (1992) 115-124.

Duitse staat daar baat bij had. Duitsland mocht niet lijden onder te vergaande supranationaliteit, zoals de postnationalen deze voor ogen hadden.⁵⁹ Duitsland diende zich op te stellen als een volwaardige staat met gelijkwaardige rechten. In 1985 werd al door politicoloog Hans-Peter Schwarz gesteld dat als Duitsland elke vorm van patriotisme zou blijven afwijzen en zelfs bespotten, het zich niet zou kunnen handhaven in “de turbulentie van de machtspolitiek”.⁶⁰ Om zich als een normale staat te gedragen diende er een nieuw Duits patriotisme ontwikkeld te worden, dat zich baseerde op het toenmalige westerse karakter van de Duitsers.⁶¹ Dit werd met twee argumenten gestaafd. Het eerste argument was een afwijzing van de zogenaamde *Sonderweg*-these. Deze stelde dat Duitsland op een unieke manier de transitie van een aristocratische naar een democratische samenleving had gemaakt, juist door de dominantie van autoritaire machten in de Duitse geschiedenis. De traditie van autoritaire machten was mede verantwoordelijk voor de context waarin het Nationaal Socialisme aan de macht kon komen in 1933. Er werd echter gesteld dat tot 1933 de Duitse geschiedenis weinig afweek van die van andere natiestaten. Hoewel de impact van het Nationaal Socialisme niet miskend werd, vonden de realisten dat de huidige hereniging betekende dat Duitsland weer “terugkeerde” tussen de normale staten, en zijn verleden achter zich liet.⁶² Het tweede argument was dat deze nieuwe vaderlandse trots gebaseerd kon worden op de zeer succesvolle breuk van (West-) Duitsland met het nazistische verleden. Er was na 1945 een sterke, gerespecteerde, democratische en bovenal “normale” staat ontstaan, waar het Duitse volk trots op mocht zijn.⁶³

Met betrekking tot de Trans-Atlantische verhouding was het idee van de realisten dat de Amerikaanse aanwezigheid voorlopig onontbeerlijk was. Doordat de Duitsers als civiele staat over weinig militaire capaciteiten beschikten, waren zij nog immer afhankelijk van de Amerikaanse militaire macht. Om de Amerikanen aan zich te binden, onderkenden zij het belang van de NAVO. Om als volwaardig lid hun bondgenoten binnen deze alliantie te kunnen steunen, en zodoende de NAVO-relatie te kunnen waarborgen, diende volgens de realisten, Duitsland zijn opvatting inzake

⁵⁹ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 80.

⁶⁰ H. Schwarz, *Die gezähmten Deutschen. Von der Machtbesessenheit zur Machtvergessenheit* (Stuttgart 1965) 163.

⁶¹ R. Schröder, *Deutschland, schwierig Vaterland. Für eine neue politische Kultur* (Freiburg 1993) 19-25.

⁶² Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 81.

⁶³ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 82.

militaire macht te normaliseren.⁶⁴ Deze aspiraties tot een normalisering van de inzet van militaire macht kregen op 12 juli 1994 enige vorm toen de FDP en SDP een klacht betreffende de buitenlandse inzet van de *Bundeswehr* indienden bij het *Bundesverfassungsgericht*, het Duitse constitutionele Hof. Hun klacht werd verworpen, het Hof oordeelde dat de inzet van troepen in non-NAVO gebieden in overeenstemming was met de Duitse wet.⁶⁵ Vanaf dat moment behoorde militair ingrijpen, met toestemming van de *Bundestag*⁶⁶, in specifieke gevallen weer tot de mogelijkheden.

In de jaren na de eenwording was echter de derde perceptie, de multilaterale, het meest gangbaar binnen de Duitse buitenlandse standpuntbepaling.⁶⁷ Aan hun houding tegenover Europa lagen drie uitgangspunten ten grondslag. Ten eerste dat de reeds bestaande Europese integratie, zoals die voor de hereniging door West-Duitsland was ingezet, diende te worden voortgezet, er was immers al een grote economische en politieke afhankelijkheid ontstaan. Ten tweede was Duitsland dankzij de hereniging een beduidend sterkere staat geworden, en om deze gegroeide macht acceptabel te laten zijn voor andere landen diende Duitsland de pro-Europese houding voort te zetten en zich nog beter te integreren in de Europese instituties.⁶⁸ Ten derde waren de multilateralen daarentegen ook van mening dat Duitsland niet te snel te veel soevereiniteit diende op te geven. Tijdens de onderhandelingen omtrent het Verdrag van Maastricht was immers duidelijk geworden dat de andere lidstaten hier ook nog weinig toe bereid waren.⁶⁹ Duitsland moest dus niet te ver opgaan in Europa, hetgeen destijds bijvoorbeeld werd benadrukt door de toenmalige staatssecretaris van Defensie, Lothar Rühl, die de retorische vraag stelde of “dit systematische afstand doen van nationale belangenbepaling... voortgezet [kan worden] zonder zware nadelen voor Duitsland en zonder voordelen voor de internationale gemeenschappen waar Duitsland toe behoort?”⁷⁰ Zo combineerde de multilaterale perceptie dus de postnationale wens tot verdere integratie met de realistische angst dat het ten koste zou gaan van de Duitse

⁶⁴ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 85.

⁶⁵ ‘Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts’, *Bundesverfassungsgerichts*, Volume 90, Karlsruhe 1994, 286.

⁶⁶ In extreme gevallen kon dit *Ex Post Facto* plaatsvinden.

⁶⁷ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 90.

⁶⁸ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 91.

⁶⁹ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 91.

⁷⁰ L. Rühl, ‘Einige Kriterien nationaler Interessenbestimmung’, in: W. Heydrich e.a. (ed.), *Sicherheitspolitik Deutschlands: Neue Konstellation, Risiken, Instrumente* (Baden-Baden 1992) 741-759, 742.

staat. Naast deze houding ten opzichte van Europa werd vanuit deze perceptie eveneens de essentie van de NAVO onderkend. Naast het feit dat het lidmaatschap van het Trans-Atlantische verbond voor Duitsland een garantie van permanente *Westbindung* betekende, lag het pragmatische argument dat Duitsland (mede door zijn gebrek aan nucleaire capaciteiten) niet volledig bij machte was zichzelf te beschermen ten grondslag aan deze visie.⁷¹ Ook op dit vlak is dus een mix van de eerder beschreven stromingen te herkennen. De hereniging betekende echter wel dat Duitsland een grotere verantwoordelijkheid, die equivalent was aan een dergelijke toename van macht, diende te nemen, en zijn houding in het machtsvraagstuk dan ook moest herzien.⁷²

2.2 Verdrag van Maastricht

Terwijl tussen deze drie stromingen het debat plaatsvond over de identiteit van de nieuwe Duitse staat, stond de wereld niet stil en brak met het Verdrag van Maastricht (1992) een nieuw hoofdstuk in de Europese integratie aan. Met dit verdrag werd de zogenaamde pijlerstructuur binnen de EU tot stand gebracht.⁷³ Onder de tweede pijler van deze indeling zou het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid moeten gaan vallen. Het centrale punt van het Maastrichtse verdrag was de invoering van een Europese Monetaire Unie, echter, het was eveneens een stap op weg naar een (eventuele) politieke unie. Deze stap richting een gemeenschappelijk buitenlands beleid was van intergouvernementele aard, terwijl de eerste pijler supranationaal was. Desalniettemin werd er met het verdrag naar verdere integratie gestreefd, en om dit te bereiken bracht de tweede pijler op onder andere de volgende drie punten hervormingen ten aanzien van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid: (i) Er vond een expansie plaats van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid zoals dat was vormgegeven in de Single European Act. (ii) Niet langer dienden lidstaten de anderen slechts te informeren en consulteren aangaande hun eigen buitenlandse- en

⁷¹ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 95.

⁷² M. Stürmer, *Die Grenzen der Macht. Begegnungen der Deutschen mit Geschichte* (Berlijn 1992) 246.

⁷³ Onder de eerste pijler valt de economische samenwerking van de EU. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om zaken als vrij verkeer van goederen, personen, kapitaal, arbeid en diensten binnen de EU, om de EMU, maar ook om zaken als sociaal beleid en asiel- en immigratiebeleid. De tweede pijler draait om de samenwerking aangaande het buitenlands- en defensie beleid. De derde pijler stond voor de samenwerking op het gebied van Justitie en Binnenlands beleid, waarbij gedacht moet worden aan de strijd tegen criminaliteit en drugshandel, maar ook tegen terrorisme. Bron: http://www.europa-nu.nl/id/vh8ml7j9puxi/pijlerstructuur_europese_unie (8 februari 2011).

veiligheidsbeleid, maar er intensief naar te streven om het met elkander te laten congrueren. Een lidstaat diende dan dus ook geen afwijkend standpunt meer in te nemen. (iii) Er werd een zogenaamde *joint action* instrument ontwikkeld, die de EU in staat stelde bepaalde middelen te kunnen mobiliseren om zodoende een bepaalde doelstelling te verwezenlijken.⁷⁴ Hoewel hier dus nog niet veel sprake was van daadwerkelijke veiligheidspolitiek, betekende dit toch enige aantasting van de soevereiniteit, veelal een gevoelig punt binnen de lidstaten.

De Duitsers stonden wel positief tegen een congruentie van het Europese buitenlandse beleid. Allereerst droeg het feit dat de Duitsers in de tweede helft van 1991 president van de WEU waren hieraan bij. Hun presidentschap zorgde er voor dat zij een belangrijke rol vervulden binnen de discussie omtrent de vormgeving van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid. In hun rol als president konden de Duitsers de agenda opstellen en optreden als *honest broker* wanneer de discussie hevig oplaaide en er een compromis gezocht moest worden.⁷⁵ Een van de supporters van het plan was de toenmalige *Bundeskanzler*, Helmut Kohl. In een speech in de *Bundestag*, aan de vooravond van het overleg in Maastricht, stelt Kohl dat als Europa aan haar wereldwijde verantwoordelijkheid wil kunnen voldoen, dat alleen kan wanneer zij bij het buitenlandse beleid met één stem gaat spreken.⁷⁶ In dezelfde zitting spreekt Kohl over het belang van het ontstaan van een Politieke Unie, hij stelt dat “*Die Politische Union muss zunächst klare Grundlagen für eine gemeinsame Außen- und Sicherheitspolitik schaffen*”.⁷⁷ Kohl benadrukt in een andere speech echter wel dat de Europese samenwerking op dit terrein geen wrijving met de bestaande NAVO samenwerking mag opleveren. Kohl stelt dat hij het niet ziet als een of-of kwestie, maar als een zowel-als-ook.⁷⁸ Kohls steun voor het Verdrag van Maastricht was ook onlosmakelijk verbonden met de Duitse eenwording, zo heeft hij de Duitse eenwording en Europese integratie wel eens “*die zwei Seiten derselben Medaille*” genoemd.⁷⁹ Om de Duitse eenwording te kunnen verkopen, had Kohl, zoals in de inleiding al werd vermeld, meerdere concessies aan de andere lidstaten

⁷⁴ ‘Treaty on European Union’ zoals gevonden op: http://www.hri.org/docs/Maastricht92/mt_title5.html (20 juni 2011).

⁷⁵ H. Genscher, *Erinnerungen* (Berlijn 1995) 394.

⁷⁶ Speech in *Bundestag* door H. Kohl, Plenarprotokoll 12/53, 6 november 1991, 4367C.

⁷⁷ Speech in *Bundestag* door H. Kohl, Plenarprotokoll 12/53, 6 november 1991, 4367C.

⁷⁸ Kohls ‘Washingtoner Rede’, A. Lüdeke, „*Europäisierung*“ *der deutschen Außen- und Sicherheitspolitik? Konstitutive und operative Europapolitik zwischen Maastricht und Amsterdam* (Opladen 2002) 140.

⁷⁹ Speech in *Bundestag* door H. Kohl, Plenarprotokoll 12/53, 6 november 1991, 4367C.

moeten doen op het gebied van monetaire samenwerking. Met deze concessies wilde hij eveneens aantonen dat de *Westbindung* van de Duitse staat, na de hereniging, voort werd gezet. De Duitse steun voor de opmaat naar een Europese veiligheidspolitiek had echter ook een zelfzuchtige kant. Kohl vreesde dat, met het eindigen van de Koude Oorlog, de Amerikanen zich op termijn zouden terugtrekken van het Europese continent. Aangezien Duitsland zelf niet over nucleaire wapens beschikte was het Kohls prioriteit om het nucleair capabele Frankrijk verder aan de Europese zaak te verbinden, en zodoende de Duitse veiligheid te kunnen blijven garanderen.⁸⁰ Een van de redenen dat Frankrijk, normaal gesproken toch zeer op haar soevereiniteit gesteld, uiteindelijk instemde met de creatie van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid was dat Mitterand zich realiseerde dat Kohl de EMU slechts kon accepteren als hij zijn achterban in dit zelfde verdrag een vorm van politieke unie kon tonen.⁸¹ De beperktheid van het in het Verdrag van Maastricht afgesproken Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid toont echter wel dat de Duitsers in deze tijd nog een marginale rol speelden als het aankwam op het vormgeven van veiligheidsbeleid, en dat de tegenstribbelende Fransen en Engelsen op dit terrein nog de dominante factoren waren.⁸²

Hoewel uit polls blijkt dat een meerderheid van de Duitse bevolking van mening was dat op het gebied van buitenlands- en veiligheidsbeleid de beslissingen op Europees niveau genomen dienden te worden⁸³ (uit dezelfde polls blijkt echter ook dat het Duitse volk voor de NAVO de grootste rol ziet als het aankomt op de veiligheid van Duitsland en Europa⁸⁴), werd het Verdrag van Maastricht niet door iedereen omarmd. Toen het verdrag geratificeerd moest worden werden hiertegen in totaal twintig zaken bij het *Bundesverfassungsgericht* aangespannen.⁸⁵ Het Hof achtte maar één van de aanklachten als toelaatbaar, die van Manfred Brunner, de voormalige voorzitter van de FDP in Beieren. Brunner stelde dat het verdrag onverenigbaar was met artikel 27 van de *Grundgesetz für die Bundesrepublik*

⁸⁰ Lüdeke, „Europäisierung“ der deutschen Außen- und Sicherheitspolitik?, 140.

⁸¹ M.J. Baun, 'The Maastricht Treaty as High Politics. Germany, France, and European Integration', *Political Science Quarterly* 4 (1995) 605-624, 616.

⁸² Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 58.

⁸³ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 52.

⁸⁴ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 53.

⁸⁵ F. Laursen en S.M.R.L. Vanhoonacker, *The ratification of the Maastricht Treaty. Issues, debates, and future implications* (Maastricht 1994) 100.

Deutschland en dus niet constitutioneel was, en de soevereiniteit van het land aantastte.⁸⁶ Het Hof oordeelde echter dat deze claim ongegrond was, dat de lidstaten soeverein en “*Herren der Verträge*” blijven, en stelde dat democratische participatie in de EU mogelijk bleef via de *Bundestag*.⁸⁷ Dankzij deze uitspraak kon op 12 oktober 1993 het verdrag dan uiteindelijk door Duitsland worden geratificeerd.

2.3 Gedrag van de *Zivilstat*

“*Na de gebeurtenissen in de Golf, en tegen de achtergrond van andere dreigende conflicten, kunnen wij Duitsers niet meer voorbij aan de vraag wat we kunnen bijdragen aan vrede buiten Europa. We moeten in het reine komen met de grotere verantwoordelijkheid die we hebben gekregen met onze hereniging en het herwinnen van onze volledige soevereiniteit. Dit wordt verwacht door onze bureaus, en dit wordt verwacht door de wereld.*” – Helmut Kohl, 1991.⁸⁸

Op 2 augustus 1990, nog voordat de Duitse hereniging officieel een feit was, viel de Iraakse dictator Saddam Hoessein Koeweit binnen. Deze agressie werd door de VN veroordeeld⁸⁹, en er werd een ultimatum gesteld: op 15 januari 1991 dienden de Iraakse troepen zich te hebben teruggetrokken of er zou ingegrepen worden. Aan dit ultimatum werd door Hoessein geen gehoor gegeven, met als gevolg dat op 16 januari, om 00.50 lokale tijd, door de Amerikanen en Britten Operation Desert Storm werd begonnen.⁹⁰ Vrij snel na de VN resolutie, op 11 augustus 1990, had de Amerikaanse president al persoonlijk *Bundeskanzler* Kohl gebeld met het verzoek tot inzet van Duitse troepen in de aanstaande oorlog met Irak.⁹¹ Het Amerikaanse verzoek om steun werd nogmaals benadrukt toen enkele weken later de Amerikaanse *Secretary of State* Bonn bezocht, en bij de *Bundeskanzler* en zijn minister van Buitenlandse Zaken (Hans-Dietrich Genscher) nogmaals aandrong op een “significante contributie aan de bevrijding van Koeweit en de vrijheid van het Midden Oosten”.⁹² Wat voor contributie dit moest zijn bleek korte tijd later toen de Amerikanen op 30 augustus formeel om Duitse financiële steun verzochten.⁹³

⁸⁶ Laursen en Vanhoonacker, *The ratification of the Maastricht Treaty*, 100.

⁸⁷ ‘Gemeinsame Tischvorlage des Auswärtigen Amtes und des Bundesministeriums der Finanzen zur Kabinettsitzung am 3. November 1993’, in: R. Bettzuege en G. Gehlhoff (ed.), *Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Dokumente von 1949 bis 1994* (Keulen 1995) 971-74.

⁸⁸ Speech van Kohl, J.S. Lantis, *Strategic dilemmas and the Evolution of German foreign policy since unification* (Westport 2002) 17.

⁸⁹ VN resolutie 660, zoals gevonden op: <http://www.worldpress.org/specials/iraq/unscr660.htm> (20 juni 2011).

⁹⁰ ‘Verloop van de luchtacties tegen Irak’, *NRC Handelsblad*, 17 Januari 1991, 5.

⁹¹ Lantis, *Strategic dilemmas*, 20.

⁹² Genscher, *Erinnerungen*, 905.

⁹³ Lantis, *Strategic dilemmas*, 20.

Tijdens een spoedberaad van Kohl en zijn ministers van Defensie en Buitenlandse Zaken werd overeengekomen dat, wegens hun olie afhankelijkheid, Duitsland gebaat was bij een stabiel Midden Oosten.⁹⁴ De druk op het herenigingsproces impliceerde echter dat de Duitsers weinig tijd hadden om zich intensief met de situatie te bemoeien, Genscher vond zelfs dat de besluitvorming omtrent het buitenlandse beleid in deze zaak uitgesteld moest worden tot na het formeel afronden van de hereniging.⁹⁵ Deze mening werd echter ingehaald door de actualiteiten, en de Duitsers werden al snel gedwongen om toch te handelen. Zoals eerder genoemd was de offensieve inzet van de *Bundeswehr* op dat moment echter nog tegen de grondwet, hetgeen de bewegingsvrijheid van de regering redelijk inperkte. Ondanks dat uit het bovenstaande citaat blijkt dat Kohl van mening was dat de Duitse houding ten opzichte van buitenlands beleid diende te normaliseren, werd in eerste instantie terughoudend gereageerd op het Amerikaanse verzoek.⁹⁶ Toen Kohl stelde dat als de WEU in de Golf zou besluiten tot een gezamenlijk ingrijpen, de Duitsers “binnen de context van hun legale en praktische mogelijkheden” zouden deelnemen⁹⁷, werd dit door velen gezien als een politieke rechtvaardiging voor militaire normalisering.⁹⁸ Eind 1990 bleek ook uit polls dat 70% van de West-Duitse bevolking actieve Duitse deelname aan de Golfoorlog verwierp.⁹⁹ Deze scepsis kwam ook naar voren in de *Bundestag*. Op de laatste dag voor het aflopen van het ultimatum aan Irak wordt er door de SPD bij de regering nogmaals op aangedrongen dat de *Bundeswehr* slechts in geval van defensie ingezet mag worden, en dat Duitsland onder geen voorwaarde verwickeld mag raken in het aanstaande Golf offensief.¹⁰⁰ Ook wordt door Willy Brandt (voormalig *Bundeskanzler*) benadrukt dat er niet gestopt moet worden met het zoeken naar non-militaire oplossingen.¹⁰¹ Het CDU is het echter niet met hem eens. Wolfgang Bötsch stelt in hetzelfde debat voor om een internationale troepenmacht, inclusief Duitse soldaten, naar de Golf te sturen, volgens hem was Hoessein niet bereid om mee te werken aan een diplomatieke oplossing. Hij zegt letterlijk dat volgens hem Hoessein “*Für diplomatische Bemühungen scheint er nur ansprechbar,*

⁹⁴ Genscher, *Erinnerungen*, 900.

⁹⁵ Genscher, *Erinnerungen*, 903-904.

⁹⁶ J. Stöger, *Krisen und Kriege. Deutschland und die Niederlande und die außen- und sicherheitspolitischen Herausforderungen der neuen Ära seit 1990* (Münster 2008) 76.

⁹⁷ C. Bluth, ‘Germany: Towards a new security format’, *The world today* 11 (1992) 196-198, 197.

⁹⁸ R.W. Appleman, ‘German leader signals change in defense policy’, *The New York Times*, 29 mei 1991, 1.

⁹⁹ Lantis, *Strategic dilemmas*, 26.

¹⁰⁰ Entschließungsantrag der Fraktion der SPD, Drucksache 12/32, 14 januari 1991, 2.

¹⁰¹ Speech in *Bundestag* door W. Brandt, Plenarprotokoll 12/2, 14 januari 1991, 25B.

wenn ihnen mit militärischen Machtmitteln Nachdruck verliehen werden kann.”¹⁰² In februari 1991 was, na verdere agressie van de Irakezen, de publieke mening echter omgeslagen, en vond een groot deel van de Duitse bevolking dat hun troepen ingezet konden worden om de Iraakse troepen uit Koeweit te drijven.¹⁰³ Uiteindelijk komt de regering een stellingname overeen waarin de belangrijkste punten zijn dat (i) Duitsland loyaal wil zijn aan zijn bondgenoten, (ii) met de VS wil blijven werken aan een diplomatieke oplossing, (iii) Operation Desert Storm steunt, maar er niet aan deelneemt, (iv) compensatie zal leveren als surrogaat voor troepen, (v) wegens hun historische verantwoordelijkheid de Israëliische staat zal beschermen en (vi) dat al deze regelingen de relatie met de Sovjet-Unie met betrekking tot de hereniging niet mag beschadigen.¹⁰⁴ Uiteindelijk betekende deze Duitse *Bundnisfähigkeit* (hun solidariteit met hun bondgenoten) dat zij meer dan achttien miljard D-mark in de Golfoorlog pompten¹⁰⁵, een feit dat de geschiedenis is ingegaan als de zogenaamde “*chequebook diplomacy*”.

Na deze test volgde er al snel een volgende. Zoals in het vorige hoofdstuk al genoemd escaleerde rond deze tijd de crisis op de Balkan. Toen op 25 juni 1991 de Slovenen en Kroaten beiden hun onafhankelijkheid uitriepen, zouden het uiteindelijk de Duitsers zijn die deze staten als eerste zouden erkennen. De rest van het Westen steunde op dat moment nog officieel het voortbestaan van de Joegoslavische federatie. Hoewel de *Bundestag* wel enkele kritische opmerkingen had (bijvoorbeeld betreffende de invloed van dit besluit op de onderhandelingen betreffende het verdrag van Maastricht)¹⁰⁶, was er vrij brede steun voor het unilaterale besluit.¹⁰⁷ De Duitsers redeneerden dat als zij recht hadden op zelfbeschikking, andere volkeren dat ook hadden, en dat deze stap de andere Westerse mogendheden ook zou aanzetten tot erkenning.¹⁰⁸ Volgens Jochen Stöger had deze houding echter ook deels te maken met de ontvangen kritiek omtrent de Golfoorlog, en wilden de Duitsers zich op deze wijze positief profileren.¹⁰⁹ Deze unilaterale houding werkte echter averechts, aangezien het de Duitse bondgenoten juist angst inboezemde dat

¹⁰² Speech in *Bundestag* door W. Bötsch, Plenarprotokoll 12/2, 14 januari 1991, 29C.

¹⁰³ Lantis, *Strategic dilemmas*, 35.

¹⁰⁴ Lantis, *Strategic dilemmas*, 36.

¹⁰⁵ Stöger, *Krisen und Kriege*, 78.

¹⁰⁶ Speech in *Bundestag* door U. Seiler-Albring, Plenarprotokoll 12/64, 5 december 1991, 5415D.

¹⁰⁷ Lantis, *Strategic dilemmas*, 85.

¹⁰⁸ Lantis, *Strategic dilemmas*, 85.

¹⁰⁹ Stöger, *Krisen und Kriege*, 127.

de Duitsers meteen weer hun eigen weg insloegen. Het leverde Duitsland uiteindelijk een reprimande van de VN op, met het verwijt dat zij de situatie slechts hadden verergerd (hetgeen door Genscher werd weerlegd door te stellen dat de situatie elke dag sowieso al verergerde).¹¹⁰ Saillant detail is dat in Duitsland het principe bestond (bekend als de Kohl-Doctrine), dat stelde dat de *Bundeswehr* nimmer ingezet mocht worden in een gebied waar tijdens de Tweede Wereldoorlog de *Wehrmacht* actief was geweest.¹¹¹ Dit betekende dus dat bij verdere escalatie van de crisis als gevolg van deze Duitse acties, deze doctrine hen er in principe van weerhield hun verantwoordelijkheid te nemen. Zoals in hoofdstuk 1 beschreven, werd er door het Westen, na verdere Servische wreedheden, uiteindelijk wel overgegaan tot actie om de Balkan crisis op te lossen. Nadat de VN een no-fly zone boven Bosnië had afgekondigd, begon de NAVO op 12 april 1993 met Operation Deny Flight om het vliegverbod te handhaven.¹¹² Over Duitse deelname vond, zoals te verwachten was, een uitgebreide discussie plaats. Zo werd op 21 april door *Bundestagsabgeordneter* Hermann-Otto Solms (FDP) de Kohl-doctrine nogmaals onderstreept, toen hij de inzet van de *Bundeswehr* in Joegoslavië uitsloot.¹¹³ Aangezien het beschikbaar stellen van een troepenmacht was uitgesloten, had de Duitse regering besloten deelname aan de zogenaamde AWACS patrouilles toe te zeggen. Deze toezegging werd door de SPD alweer kort hierna als ongrondwettelijk bestempeld.¹¹⁴ In een volgende zaak bij het *Bundesverfassungsgericht* werd echter ook dit protest afgewezen.¹¹⁵ Voor de Duitse *Bundnisfähigkeit* was dit vonnis van groot belang, aangezien één derde van de AWACS door Duitsers moest worden bemand. Een terugname van hun toezegging tot deelname aan deze missie zou door de NAVO als een ongewenste sabotage geïnterpreteerd kunnen worden.¹¹⁶ Overigens hadden ook enkele Duitse politici opgeroepen tot een nog actievere Duitse rol bij de bombardementen, maar dit werd door de Kohl Doctrine verhinderd.¹¹⁷ De in 2.1 genoemde uitspraak van het *Bundesverfassungsgericht* in 1994 maakte het voor de

¹¹⁰ D. Schröder, 'Der deutsche Alleingang', *Süddeutsche Zeitung*, 21 december 1991.

¹¹¹ N. Philippi, 'Civilian Power and war. The German debate about out-of-area operations 1990-1999', in: S. Harnisch en H.W. Maull (ed.), *Germany a civilian power? The foreign policy of the Berlin republic* (Manchester 2001) 49-67, 55.

¹¹² 'Maandag start luchtoperatie boven Bosnie', *Algemeen Dagblad*, 9 april 1993.

¹¹³ Speech in *Bundestag* door H. Solms, Plenarprotokoll 12/151, 21 april 1993, 12941D.

¹¹⁴ Antrag der Fraktion der SPD, Drucksache 12/4710, 6 april 1993.

¹¹⁵ Philippi, 'Civilian Power and war', 53.

¹¹⁶ Philippi, 'Civilian Power and war', 53.

¹¹⁷ Philippi, 'Civilian Power and war', 55.

Bundeswehr wel mogelijk om na de Vrede van Dayton in 1995 deel te nemen aan de vredesmacht die gestationeerd werd in Bosnië-Herzegovina.

De perceptie bij de bondgenoten van het Duitse gedrag in de Golf en Bosnië, was verdeeld. In eerste instantie waren de bondgenoten enigszins teleurgesteld in deze militaire terughoudendheid van de Duitsers. Met name de Amerikanen, die de Duitse hereniging beurt wel krachtig ondersteund hadden, waren niet tevreden.¹¹⁸ Duitslands bondgenoten valt echter te verwijten dat zij enigszins hypocriet waren in hun kritiek. Mede door de vrees voor een vernieuwing van het Duitse militarisme moest Duitsland duidelijk laten blijken niet in oude patronen te vervallen. Daarentegen werd ook verwacht dat Duitsland niet te angstig zou zijn om zich, indien nodig, militair te doen gelden. Een dergelijke angst zou door de bondgenoten geïnterpreteerd kunnen worden als een gebrek aan solidariteit. Ondanks de substantiële Duitse bijdrage aan de Golfoorlog, waren de bondgenoten namelijk behoorlijk teleurgesteld in de Duitse houding, hun *chequebook diplomacy* werd maar als een schrale troost gezien.¹¹⁹ Naar aanleiding van deze kritiek werden de Duitsers bang dat hun terughoudende houding hen opnieuw naar een *Sonderweg* zou leiden, hetgeen hen er toe aanspoorde om een actievere rol te nemen.¹²⁰ Toen in het volgende conflict de Duitsers echter, ter bevestiging van hun actievere rol, het heft in handen namen en als eerste Kroatië en Slovenië erkenden als onafhankelijke staten, werd hen juist weer verweten te unilateraal te handelen, en brak er bij Duitslands bondgenoten de bekende vrees uit. Dit laat zien dat de Duitse standpuntbepaling met betrekking tot hun Buitenlands- en Veiligheidsbeleid op een zeer dun koord balanceerde, en buitengewoon gevoelig lag. Alhoewel de Duitsers zichzelf het liefst als *Zivilstat* wilden manifesteren, schoot dit tekort binnen hun internationale verantwoordelijkheden. De deelname aan de Stabilisation Force, de vredesmacht die er op toezag dat het Verdrag van Dayton in Bosnië-Herzegovina werd nageleefd, toont aan dat zij, om aan hun verantwoordelijkheden ten opzichte van de NAVO en VN te voldoen, het proces tot normalisering van hun Buitenlands- en Veiligheidsbeleid in deze periode hebben doorgezet.

¹¹⁸ Stöger, *Krisen und Kriege*, 80.

¹¹⁹ Philipi, 'Civilian Power and war', 52.

¹²⁰ Philipi, 'Civilian Power and war', 52.

3 Publieke Opinie

3.1 Reactie op Bosnische oorlog

“Der bosnische Krieg ist vor allem ein Kampf bewaffneter Krimineller gegen die unbewaffnete Zivilbevölkerung. Die serbische Besetzung von Srebrenica hat die Mittel wieder einmal zur Schau gestellt: Selektion, Vertreibung, Zusammenpferchen von Männern im wehrfähigen Alter wie Vieh und - wenn die Zeugenaussagen stimmen - ihre Ermordung. Tatort: eine UN-Schutzzone.”- Michael Thumann, 1995.¹²¹

Op 11 juli 1995 viel de door de VN beschermde stad Srebrenica, in Nederland hét symbool voor het Westerse falen in de Bosnische oorlog en voor de gruweldaden die daar plaats hebben gevonden. Ook in Duitsland werd met ontzetting op de verschrikkingen, die in deze oorlog hadden plaatsgevonden, gereageerd. Hoewel in de jaren tachtig de Duitse vredesbeweging bij zijn pleit voor ontwapening nog op de steun van vele Duitsers kon rekenen¹²², sloeg, aan de hand van berichtgeving zoals hierboven, nu de stemming volledig om. Een goed voorbeeld van deze inkeer is de open brief die Joschka Fischer aan zijn partij schreef op 30 juli 1995. Fischer was op dat moment partijleider van de Grünen, een partij wiens grondslagen in principe pacifistisch waren. Het was echter juist dit pacifistische gedachtengoed dat Fischer in zijn brief in heroverweging nam. Allereerst stelt hij dat het Westen en de VN zijn mislukt in hun beleid in Bosnië, en dat hij dit falen ook specifiek Duitsland aanrekent. Hij verwijt West-Europa dat het geen unaniem antwoord op de Joegoslavische vraagstelling kon bieden, daarmee vijftig jaar Europese integratie vergat en terugviel in de denkpatronen van 1914. Fischer stelt dat de Duitsers bij hun erkenning van de onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië, wetende dat deze erkenning in oorlog kon uitmonden, ook militaire garanties hadden moeten toezeggen. De Duitsers waren hier echter niet toe bereid, waardoor het resultaat van de Duitse erkenning een chaos was geworden. Door het grove geweld dat in Bosnië heeft plaatsgevonden stelt Fischer vraagtekens bij het pacifisme van zijn partij. Hij weet dat, door het verleden, zijn partij tegen deelname aan VN-gevechtseenheden in Bosnië was, maar vraagt zich nu af: *“Können Pazifisten, kann gerade eine Position der Gewaltfreiheit den Sieg der brutalen, nackten Gewalt in Bosnien einfach hinnehmen? Was ist zu tun, wenn alle bisherigen Mittel - Embargo, Schutz zonen, Kontrolle schwerer Waffen,*

¹²¹ M. Thumann, ‘Volles Risiko’, *Die Zeit* 31 (1995).

¹²² H. Terlouw, ‘Duitsland en militaire interventies. De oorlogen in Bosnië en Kosovo en de Duitse veiligheidspolitieke identiteit’, in: F. Boterman en J. Pekelder (ed.), *Politiek geweld in Duitsland, Denkbeelden en debatten* (Amsterdam 2005) 293-315, 298.

*Verhandlungslösungen - schlicht versagt oder zumindest gegenüber der militärischen Gewalt nicht ausreichend gewirkt haben?*¹²³ Hij stelt dat links-Duitsland zijn morele ziel zal verliezen als het niet bereid is dergelijk nieuw fascisme tegen te gaan, indien nodig met geweld. Nadat hij Bosnië het “Spanje” van onze generatie noemt, stelt hij nogmaals dat dit Balkanfascisme gestopt dient te worden: “*Bis hierher und nicht weiter*”.¹²⁴ Hoewel sinds de capitulatie de basisprincipes “*Nie wieder Krieg*” en “*Nie wieder Auschwitz*” onafscheidelijk waren geweest, bracht de vernieuwde aanwezigheid van concentratiekampen op het Europese continent Fischer tot het inzicht dat er tussen deze twee principes een keuze gemaakt moest worden.¹²⁵ Zijn redevoering toont hoe in Duitsland langzaam maar zeker een normalisatie van het veiligheidsbeleid kon worden geaccepteerd. Dezelfde historische molensteen die hen jarenlang had aangezet tot hun pacifistische en terughoudende gedachtegoed deed hen nu beseffen dat dergelijke schending van mensenrechten ten alle tijden voorkomen moesten worden.

Bij Duitsland, en eigenlijk bij de hele EU, overheerste over de Bosnische oorlog een gevoel van falen. Ondanks dat met het Verdrag van Maastricht in 1992 de aanzet was gegeven tot een Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid schoot Europa in bijna elk opzicht tekort in de crisis op de Balkan. Het debacle rond de Kroatische en Sloveense onafhankelijkheid toonde al snel, nog voor het daadwerkelijke tekenen het Maastrichtse verdrag, dat Europa de grootste moeite had met het produceren van een unaniem standpunt. Omdat de Amerikanen de problemen op de Balkan aanvankelijk beschouwden als een “Europees probleem” (de NAVO Supreme Allied Commander Europe stelde zelfs dat hij de Balkan “*not within NATO’s defense zone*” beschouwde¹²⁶), kwam de verantwoordelijkheid voor het oplossen van deze crisis in eerste instantie bij de Europese Unie te liggen. Zoals Felix Berenskoetter het verwoordt: “wat Irak was geweest voor de VS moest Bosnië worden voor de EU: een kans om orde te scheppen.”¹²⁷ Genscher deed uit naam van de Duisters de grootste moeite om de Europese diplomatie te mobiliseren, maar het mocht niet baten. De Europese inspanningen hadden weinig tot geen effect, en de

¹²³ J. Fischer, Die Katastrophe in Bosnien und die Konsequenzen für unsere Partei Bündnis 90/Die Grünen. Ein Brief an die Bundestagsfraktion und an die Partei (Open brief aan die Grünen, Bonn 1995) zoals gevonden op: <http://oeko-net.de/kommune/briefe/kom201.htm> (20 juni 2011).

¹²⁴ Fischer, Die Katastrophe in Bosnien und die Konsequenzen für unsere Partei Bündnis 90/Die Grünen.

¹²⁵ Terlouw, ‘Duitsland en militaire interventies’, 299.

¹²⁶ Berenskoetter en Giegerich, ‘From NATO to ESDP?’, 8.

¹²⁷ Berenskoetter en Giegerich, ‘From NATO to ESDP?’, 9.

verdeeldheid onder de Europese regeringen namen toe. Toen een laatste poging van Genschers opvolger Klaus Kinkel en zijn Franse collega Alain Juppé om het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid te mobiliseren weer op niets uitliep, moest na de gruwelen van onder andere Srebrenica, Duitsland zich er bij neerleggen dat hun diplomatieke inspanningen niet in staat waren geweest om de crisis op te lossen.¹²⁸ Nadat de geweldplegingen op de Balkan verder verhevigden werd dus duidelijk dat, om de mensenrechten te kunnen handhaven, er militair geweld gebruikt moest worden. De EU was hier zelf niet toe in staat, dus andermaal moesten de Amerikanen, via de NAVO, de vrede op het Europese continent herstellen. De NAVO bleek nog steeds het enige multilaterale instituut om een veiligheidspolitiek uit te kunnen voeren, maar werd, zoals in dezen nogmaals werd bevestigd, toch voornamelijk gedomineerd door de VS. Het effect hiervan was dat de Duitsers in dubio kwamen te staan: moest Duitsland zich blijven manifesteren als een trouw NAVO-lid, of juist moeite doen de Europese buitenlands- en veiligheidspolitiek te versterken?¹²⁹

Er was ook een economische reactie op het gevoerde beleid. Allereerst waren de kosten van de eenwording vele malen groter gebleken dan van tevoren was begroot. Per jaar vloeiden vele tientallen miljarden van West- naar Oost-Duitsland, en de aanhoudende werkeloosheid in het Oosten van een groot probleem.¹³⁰ Door de economische malaise werd een voortzetting van de tijdens de Golf Oorlog toegepaste *chequebook diplomacy* vrijwel onmogelijk. De uitgeholde financiële positie maakte dat Duitsland zijn *Bundnisfähigkeit* in de volgende jaren gedwongen op een andere wijze ten toon zou moeten spreiden. Daarnaast had de crisis op de Balkan ook een directe invloed op de Duitse economie gehad. De gehele crisis had, zoals in de inleiding al werd vermeld, een vluchtelingenstroom van 300.000 mensen opgeleverd, wat had geresulteerd in een kostenpost van 20 miljard D-mark. In combinatie met de economische problemen van de eenwording was het dus voor de Duitsers van groot belang om een dergelijk scenario in de toekomst te voorkomen. Op 16 oktober 1998 zegt Schröder in de *Bundestag* dat een volgende humanitaire

¹²⁸ Berenskoetter en Giegerich, 'From NATO to ESDP?', 9.

¹²⁹ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 107.

¹³⁰ Duitsland Instituut Amsterdam, 'Verenigd maar failliet. De economische gevolgen van de Duitse vereniging' (versie 1 juli 2003), zoals gevonden op: <http://www.duitslandweb.nl/dossiers/archief/Strijd+om+economische+hervormingen/Economische+gevolgen+van+de+Duitse+vereniging> (20 juni 2011).

crisis tot een overbelasting van de Duitse economie zal leiden.¹³¹ De Duitsers waren dus gedwongen een verandering in hun buitenlandse politiek door te voeren.

3.2 Ontwikkeling tot en met regeringswissel

Het te kort komen van het Europees Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid betekende dat er een verdere hervorming plaats diende te vinden. De Duitsers vreesden de doorslaande Amerikaanse dominantie binnen de NAVO. Ze waren bang dat zij op termijn via dit bondgenootschap een missie zouden moeten steunen waarop zij geen invloed hadden, terwijl de gevolgen van dergelijke missies wel Duitse belangen konden aantasten.¹³² Een dergelijke ontwikkeling was voor de Duitsers vanzelfsprekend onwenselijk. Uit de White Paper, die door het *Bundesministerium der Verteidigung* al in 1994 werd uitgegeven, blijkt reeds de intentie tot hervormingen binnen de Europese veiligheidspolitiek. In dit paper wordt onder andere de toekomst van de *Bundeswehr* uiteengezet aan de hand van vijf doelstellingen, waaruit duidelijk naar voren komt dat in de komende jaren naar een verdere Europese integratie gewerkt dient te worden.¹³³ Ook in de regeringsverklaring van dat jaar benadrukte *Bundeskanzler* Kohl het belang van een Europees Buitenlands- en Veiligheidsbeleid.¹³⁴ In dezelfde speech stelt hij overigens eveneens dat hij, hoewel Duitsland verder moet normaliseren om aan zijn internationale verantwoordelijkheden te kunnen voldoen, “*Gerede von einer "Militarisierung deutscher Außenpolitik"*” beschouwt als “*falsch und böswillig*”.¹³⁵ Twee jaar later accentueerde de *Bundeskanzler* dit streven nogmaals in een andere speech, waarin hij zelfs zo ver gaat te stellen dat de bestaande overeenkomsten aangaande het Europees Buitenlands- en Veiligheidsbeleid tekort schieten om Europa op dit gebied ook daadwerkelijk gemeenschappelijk te laten opereren.¹³⁶ Doordat dit streven de Duitse aanhangers van Trans-Atlantische samenwerking zorgen baarde (zij waren bang dat een versterkt Europa de verhouding met Amerika zou verslechteren), bleef de Duitse regering echter ook het belang van de Trans-

¹³¹ Speech in de *Bundestag* door G. Schröder, Plenarprotokoll 13/248, 16 oktober 1998, 23163C.

¹³² Berenskoetter en Giegerich, ‘From NATO to ESDP?’, 12.

¹³³ White paper on the security of the Federal Republic of Germany and the situation and future of the *Bundeswehr*, *Government of the Federal Republic of Germany. Press and Information Office* (Bonn 1994) 42.

¹³⁴ Speech in de *Bundestag* door H. Kohl, Plenarprotokoll 13/5, 23 november 1994, 46A.

¹³⁵ Speech in de *Bundestag* door H. Kohl, Plenarprotokoll 13/5, 23 november 1994, 47A.

¹³⁶ Speech in de *Bundestag* door H. Kohl, Plenarprotokoll 13/148, 12 december 1996, 13330C.

Atlantische samenwerking benoemen.¹³⁷ De gevolgen van het streven naar verdergaande Europese samenwerking, op het gebied van buitenlands- en veiligheidsbeleid, zouden in de jaren hierna tot uiting komen met het Verdrag van Amsterdam (1997) en in een later stadium de Verklaring van St. Malo (1998). De door de Duitsers beoogde hervormingen werden door de minister van Buitenlandse Zaken, Klaus Kinkel, verwoord. In een toespraak voor de kamer van koophandel in Frankfurt spreekt hij over de mogelijkheid tot een aanstelling van een Hoge Vertegenwoordiger voor het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid.¹³⁸ Ook pleit Kinkel in een later stadium ervoor dat hij de WEU als Europese pijler in de NAVO wil integreren en dat militair ingrijpen niet langer ingedamd moest worden door een unanieme stemming. Bovendien moest solidariteit ook aan de hand van financiële steun getoond kunnen worden.¹³⁹ Een belangrijke kanttekening hierbij is dat de eerder genoemde Duits-Franse tandem, die voorheen vaak van doorslaggevend belang was geweest binnen de Europese integratie, in dit tijdvak enigszins begon te haperen. Dit manifesteert zich onder meer in het feit dat in St. Malo slechts de Fransen en Britten bijeenkwamen, zonder de Duitsers. Deze verstarring kwam onder andere voort uit het vertrek van de Franse president François Mitterrand, die altijd een uitstekende relatie met Kohl had onderhouden. De acties van diens opvolger, Jacques Chirac, werden niet altijd geapprecieerd door de Duitsers. Daarnaast waren er ook andere struikelpunten. Bijvoorbeeld de houding ten opzichte van ontwikkeling van de Europese pijler en diens verhouding tot de NAVO. De Fransen wilden een Europese samenwerking naast de NAVO, terwijl de Duitsers Europese samenwerking binnen de NAVO structuur prefereerden. Ook het Franse aanbod om hun *force de frappe* te europeaniseren had de Duitsers in verlegenheid gebracht¹⁴⁰ (de Duitsers stonden immers al onder nucleaire bescherming van de NAVO). Tenslotte was het feit dat de Fransen in 1996 aankondigden hun in Duitsland gestationeerde troepenmacht van 20.000 tot slechts 3.000 man terug te brengen van grote invloed op deze verstarring, omdat dit gezien werd als een vermindering van de integratie van Duitsland in de veiligheidsinstituties van West-Europa.¹⁴¹

¹³⁷ Berenskoetter en Giegerich, 'From NATO to ESDP?', 12.

¹³⁸ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 78.

¹³⁹ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 79.

¹⁴⁰ Hetgeen tegenstrijdig is met Kohl's eerder genoemde wens om de Franse nucleaire macht juist te europeaniseren → nog nader onderzoek nodig

¹⁴¹ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 84-86.

Zoals hierboven genoemd, hebben de pogingen tot hervorming binnen de Europese samenwerking zich uiteindelijk gemanifesteerd in het Verdrag van Amsterdam en de Verklaring van St. Malo. Het Verdrag van Amsterdam bracht een marginale verbetering voor het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid.¹⁴² Het bracht de door de Duitsers beoogde functie van Hoge Vertegenwoordiger voort, en versoepelde ook de regels omtrent de unanimiteit van beslissingen.¹⁴³ De standpuntbepaling bleef echter intergouvernementeel en bracht relatief weinig centralisatie, wat efficiënt Europees beleid nog altijd bemoeilijkte.¹⁴⁴ Ook bracht het verdrag weinig vooruitgang op het gebied van veiligheidspolitiek. Hoewel de 'opdrachten van Petersberg'¹⁴⁵ in principe goed geïntegreerd werden binnen de Europese samenwerking en dit een positieve vooruitgang was in het verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de internationale gemeenschap, had de EU echter nog steeds geen middelen om deze opdrachten ook daadwerkelijkheid uit te kunnen voeren. Dit betekende indirect dat de NAVO bij de veiligheidspolitiek nog steeds als primaire actor fungeerde.¹⁴⁶ De Frans-Britse Verklaring van St. Malo wordt, zoals in de inleiding al gesteld, door velen gezien als het daadwerkelijke begin van het Europese defensie project. Ondanks dat de Britten en Fransen in het verleden meer dan eens niet op één lijn hadden gezeten over de Europese samenwerking, wisten deze twee partijen, met name dankzij de inzet van de Britse premier Tony Blair, in dezen wel overeenstemming te bereiken. Dat de twee partijen tot een gezamenlijk standpunt konden komen was voor de Duitsers een redelijke verrassing, zeker aangezien het juist de spanningen tussen de Fransen en Britten waren geweest die in eerdere stadia de ontwikkeling van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid hadden belemmerd.¹⁴⁷ In de verklaring stelden de twee Europese grootmachten onder andere dat de EU over de capaciteit tot

¹⁴² F. Dehousse, 'After Amsterdam. A Report on the Common Foreign and Security Policy of the European Union', *European Journal of International Law* 9 (1998), 525-539, 538.

¹⁴³ Men had nu de mogelijkheid zich te onthouden van stemming, en om daarmee dan ook de gevolgen van het besluit te ontlopen.

¹⁴⁴ Dehousse, 'After Amsterdam', 538-539.

¹⁴⁵ Een lijst van opdrachten op het gebied van veiligheid, defensie en vredestichting, oorspronkelijk opgesteld door de West Europese Unie (WEU) in juni 1992. De opdrachten omvatten "humanitaire en reddingsopdrachten, vredeshandhaving en opdrachten van de strijdkrachten voor crisisbeheer, met inbegrip van vredestichting". Vredeshandhaving veronderstelt dat vrede heerst tussen twee voormalige of potentiële tegenstanders. De EU kan dan stappen ondernemen om de vrede te handhaven, bijvoorbeeld door soldaten voor een VN-vredesoperatie te leveren. De begrippen crisisbeheer en vredestichting zijn niet nauwkeurig omschreven, maar kunnen militaire operaties inhouden. Bron: <http://nl.euabc.com/word/710> (20 juni 2011).

¹⁴⁶ Dehousse, 'After Amsterdam', 536.

¹⁴⁷ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 106.

autonome actie diende te gaan beschikken, hetgeen ondersteund moest worden met militaire middelen, die de EU dan ook daadwerkelijk ter beschikking moest hebben.¹⁴⁸ Met de verklaring wilden de Britten en Fransen, na het falen van de Europese veiligheidspolitiek in de eerste Bosnische oorlog, en de slechts marginale vooruitgang die voortgekomen was uit het Verdrag van Amsterdam nu een echte interne verandering realiseren.¹⁴⁹ In hoeverre dit uiteindelijk succesvol is geweest wordt niet uitgebreid geanalyseerd in deze thesis, maar in juni 1999 werd de verklaring in ieder geval ook door de andere lidstaten geaccepteerd.¹⁵⁰ Dit gebeurde pas na de start van Operation Allied Force, waardoor de Verklaring van St. Malo zelf van weinig invloed is geweest op de Duitse deelname aan de NAVO operatie. Wat echter wel van belang was bij de bijeenkomst in St. Malo was de al eerder genoemde afwezigheid van de Duitsers. In een interview met de een medewerker van de Britse ambassade in Berlijn verklaarden de Britten op 21 maart 2001 aan Alister Miskimmon dat de Britse defensie elite twijfelde aan de Duitse competentie en capaciteiten om daadwerkelijk te participeren in militaire operaties. Hun twee voornaamste vragen omtrent de *Bundeswehr* waren: “*Will they be there, and will they be on time?*”¹⁵¹ De Duitse terughoudendheid tijdens de voorgaande jaren had hun bondgenoten dus niet alleen doen twijfelen aan de Duitse capaciteiten om volledig te kunnen functioneren binnen een bondgenootschap, maar ook aan de kwaliteit van de *Bundeswehr* zelf.

In de periode tussen het eindigen van de Bosnische oorlog en de regeringswissel bleef ook op nationaal niveau het debat rondom een verdere normalisatie van de Duitse buitenlands- en veiligheidspolitiek aan de gang. Het te kort schieten van de Duitse politiek ten tijde van de Bosnische oorlog bleef ook in deze tijd de voornaamste drijfveer. Binnen de door de Terlouw uiteengezette drie debatterende stromingen is dan ook duidelijk een normalisering waar te nemen. Zeker de postnationale denkstroom, die voor Duitsland in een eerder stadium nog slechts een rol als civiele macht zag weggelegd, was door het ehech op de Balkan tot inkeer gekomen. Joschka Fischer is hier natuurlijk bij uitstek het beste voorbeeld van. Waar hij in hoofdstuk twee nog werd aangedragen als voorbeeld omtrent de Duitse angst om bij normalisering terug te vallen in oude patronen, keerde hij zich na

¹⁴⁸ ‘Franco–British St. Malo Declaration’.

¹⁴⁹ In de verklaring zelf staat letterlijk: “This means making a reality of the Treaty of Amsterdam”.

¹⁵⁰ M. Chavannes, H. Steketee en M. de Waard, ‘Europa realiseert oude droom dankzij Kosovo’, *NRC Handelsblad*, 8 juni 1999, 4.

¹⁵¹ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 107.

Srebrenica af van zijn pacifisme omdat dergelijke gruwelijkheden nu eenmaal niet bestreden konden worden met civiele middelen. Tevens verzwakten de gevoelens van verbondenheid met de VS, hetgeen voor de Duitsers compliceerde om als civiele macht op te kunnen blijven treden (zoals gezegd, daar was de VS als *benign hegemon* voor nodig).¹⁵² Binnen het realistische discours veranderde minder. De situatie op de Balkan had hen er eens te meer van overtuigd dat de *Zivilstat* niet langer vol te houden was en dat Duitsland zijn aversie ten opzichte van militair geweld achter zich moest laten. De succesvolle Duitse deelname aan de Stabilisation Force werd door de realisten in deze periode gebruikt om hun punt te maken en om de Duitse pacifisten verder te belasteren.¹⁵³ De realisten spraken zich in deze periode echter wel nadrukkelijker uit omtrent de Europese samenwerking. Mede vanwege hun angst voor de dominante Amerikaanse veiligheidspolitiek wensten ze een betere Europese samenwerking, om zodoende een autonoom beleid te kunnen voeren, hetgeen in tegenspraak was met hun eerdere visie.¹⁵⁴ De multilaterale perceptie sloot zich grotendeels aan bij de realistische mening over de normalisering van de Duitse veiligheidspolitiek. Ook zij waren van mening dat de civiele macht simpelweg tekortschoot, en dat Duitsland bij grootschalige mensenrechtenschennis of bedreiging van de internationale vrede en veiligheid ook bereid moest zijn om tijdens een interventie op militair gebied een bijdrage te leveren.¹⁵⁵ De Duitse politieke cultuur moest accepteren dat “de prijs voor vrede in Europa niet alleen uit zweet, maar ook uit bloed en tranen kan bestaan.”¹⁵⁶ Binnen het multilaterale zelfbeeld was men eveneens van mening dat een sterker Europa nodig was om de Duitse belangen beter te kunnen behartigen. Waar binnen het realisme de Europese samenwerking echter gezien werd als een instrument om dit mee te bewerkstelligen, werd binnen het multilateralisme een sterker Europa gezien als voorwaarde waarbinnen Duitsland meer macht kon uitoefenen.¹⁵⁷

Terwijl deze discussie over Duitslands rol in de wereld gevoerd werd, vonden op 27 september 1998 de veertiende Duitse *Bundestag* verkiezingen plaats. De uitslag van deze verkiezingen betekende het einde van de zestien jaar durende

¹⁵² Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 120.

¹⁵³ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 131.

¹⁵⁴ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 130.

¹⁵⁵ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 139.

¹⁵⁶ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 139.

¹⁵⁷ Terlouw, *Duitslands rol in de wereld*, 140.

ambtstermijn van *Bundeskanzler* Helmut Kohl, en brachten Gerhard Schröder (SPD), samen met Joschka Fischer van de Grünen, aan de macht. Tijdens de verkiezingen was, mede door de hoge lasten die de Duitse eenwording met zich mee had meegebracht, de economie de voornaamste kwestie geweest. Hoewel in de aanloop naar de verkiezingen langzaam maar zeker er steeds meer berichten kwamen over agressie in Kosovo¹⁵⁸, speelde deze specifieke kwestie tijdens deze verkiezingen geen noemenswaardige rol.¹⁵⁹ Dit terwijl door de Britten en Fransen in de eerste septemberweken al met Rusland en China werd gesproken over een eventuele Kosovo-resolutie¹⁶⁰, met als resultaat een op 23 september afgekondigde VN-resolutie die op een staakt-het-vuren aandrong.¹⁶¹ Een van de redenen dat Kosovo geen centrale kwestie was geweest tijdens de Duitse verkiezingen was het simpele feit dat er weinig discussie over was tussen de verschillende partijen. Ondanks dat het gedrag van de nieuw aangetreden *Bundesregierung* in de aankomende Kosovo oorlog veel verschilde van de houding die de regering zich onder Kohl aanmat in soortgelijke eerdere situaties, was er minder sprake van discontinuïteit dan ogenschijnlijk lijkt. Net als de gehele internationale gemeenschap, had ook *Bundeskanzler* Kohl tijdens de Bosnische oorlog geleerd wat de gevolgen van het te lang uitstellen van actie waren.¹⁶² Dus toen de situatie op de Balkan opnieuw escaleerde en de NAVO Kohl's *Bundesregierung* verzocht om bij een eventuele NAVO operatie tegen Milošević en de zijnen een bijdrage te leveren, ontving de Trans-Atlantische organisatie een positief antwoord uit Bonn. Deze toezegging werd vervolgens na de verkiezingen door de nieuwe regering bevestigd (op deze toezegging zal ik later uitgebreider terugkomen).¹⁶³ Ook werd tijdens de verkiezingen door de (op dat moment nog) oppositie tevens op Europees gebied een continuerende houding aangenomen. Evenals de zittende regering dit in de voorgaande jaren meerdere malen had gedaan, stelde de aanstaande minister van Buitenlandse Zaken eveneens dat hij het completeren van het Europese

¹⁵⁸ 'Kosovo: duizenden ten prooi aan paniek', *NRC Handelsblad*, 10 september 1998, 5.

'Heftige Kämpfe zwischen Serben und UCK im Kosovo', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13 augustus 1998.

¹⁵⁹ R. Friedrich, *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt* (Wiesbaden 2005) 47.

¹⁶⁰ Friedrich, *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt*, 48.

¹⁶¹ VN Resolutie 1199, zoals gevonden op: <http://www.un.org/peace/kosovo/98sc1199.htm> (20 juni 2011).

¹⁶² H. Terlouw, 'Duitsland en militaire interventies', 304.

I.H. Daalder en M.E. O'Hanlon, *Winning Ugly. NATO's war to save Kosovo* (Washington D.C. 2000) 28.

¹⁶³ Longhurst, *Germany and the use of force*, 71.

integratieproces voor de Duitse belangen als een hoogste prioriteit zag.¹⁶⁴ Dat het bestaande beleid dus in grote lijnen werd gecontinueerd betekende echter niet dat de nieuwe regering niet vernieuwend was. Na zestien jaar Kohl als *Bundeskanzler* gehad te hebben zorgde Schröder voor een frisse wind binnen het Duitse bestuur. Hierbij moet bijvoorbeeld gedacht worden aan de verplaatsing van de *Bundestag* vanuit Bonn naar Berlijn, een verhuizing die Kohl nooit tot stand had doen komen. In zijn regeringsverklaring sprak Schröder zich voorts duidelijk uit betreffende zijn visie op Duitslands rol in de wereld: *“Was ich hier formuliere, ist das Selbstbewußtsein einer erwachsenen Nation, die sich niemandem über-, aber auch niemandem unterlegen fühlen muß, die sich der Geschichte und ihrer Verantwortung stellt, aber bei aller Bereitschaft, sich damit auseinandersetzen, doch nach vorne blickt. (...) Auch unsere Nachbarn in Europa wissen, daß sie uns als Deutschen umso mehr trauen können, je mehr wir Deutschen selbst unserer eigenen Kraft vertrauen.”*¹⁶⁵ Schröder had al vóór deze speech daad bij woord gevoegd, door vlak na de verkiezingen op 30 september in principe veertien Tornado gevechtsvliegtuigen toe te zeggen aan de NAVO, op voorwaarde dat hun operatie plaats zou vinden op basis van een VN mandaat.¹⁶⁶

3.3 Reactie op vernieuwing agressie in Kosovo

Al bij het sluiten van het Verdrag van Dayton werd er bij de VN notie gemaakt van het feit dat de situatie in Kosovo nog altijd hachelijk was.¹⁶⁷ Dat de strijd tussen de Servische troepen en de Ushtria Çlirimtare e Kosovës (UÇK), het Kosovaarse bevrijdingsleger, in 1998 oplaaide kwam dus niet bepaald als verassing voor de internationale gemeenschap. Deze oorspronkelijke geweldsuitbarsting leek echter in de kiem gesmoord te worden nadat Milošević relatief snel zwichtte voor de dreigementen van de NAVO (de zogenoemde *Activation Order* was in oktober al afgekondigd door de NAVO, dus de bombardementen kwamen zeer dichtbij¹⁶⁸). Op 16 oktober accepteerde de Servische president de eerder genoemde VN resolutie in

¹⁶⁴ W. Friedrich, 'Kosovo and the evolution of German foreign policy in the Balkans', in: W. Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo. German politics and policies in the Balkan* (Washington D.C. 2000) 1-26, 8.

¹⁶⁵ Speech in de *Bundestag* door G. Schröder, Plenarprotokoll 14/3, 10 november 1998, 61B.

¹⁶⁶ 'Duitsland stelt Tornado's ter beschikking voor acties Kosovo', *Algemeen Nederlands Persbureau*, 30 September 1998.

¹⁶⁷ Terlouw, 'Duitsland en militaire interventies', 305. Ook Elisabeth Rehn, VN gezant in Bosnie, had in 1997 al gewaarschuwd voor Kosovo: Judt, *Na de oorlog*, 842.

¹⁶⁸ W. Drozdiak, 'NATO approves airstrikes on Yugoslavia', *The Washington Post*, 13 oktober 1998, 1.

een akkoord met de Amerikaanse gezant Richard Holbrooke, hetgeen een staakt-het-vuren tussen de Serven en de Kosovaarse Albanezen betekende.¹⁶⁹ Nadat echter op 15 januari van het volgende jaar in het Kosovaarse dorpje Račak 45 Albanese burgers in koelen bloede werden vermoord door Servische militairen, was het staakt-het-vuren alweer van tafel. Deze gruweldaad leidde in zowel Washington, als in Berlijn, tot een omslag in de houding ten opzichte van de Kosovo crisis.¹⁷⁰ De patstelling, die door de Russische en Chinese oppositie binnen de VN was ontstaan, kon niet langer voortduren, er diende actie ondernomen te worden, dan wel diplomatiek, dan wel militair.¹⁷¹ In Duitsland was men Srebrenica nog niet vergeten, dus de nieuwe gruweldaden werden snel in het verlengde geplaatst van de Servische wreedheden van enkele jaren eerder. Dezelfde commentaren die eerder rondom de Bosnische oorlog werden geleverd, kwamen opnieuw naar voren. Zo werd Milošević veelvuldig vergeleken met Hitler, en werd met de duiding van Servische concentratiekampen ook de link met de eigen geschiedenis gemaakt.¹⁷² Hoewel de Duitsers zich op deze manier verder probeerden te distantiëren van hun Nationaal Socialistische verleden, bleef dit bepalend voor hun gedrag. Hier speelde tevens mee dat in de jaren '90 het neonazisme vaker in opspraak raakte.¹⁷³ Ondanks dat de Duitse houding ten opzichte van militair geweld in de voorafgaande jaren een flinke normalisatie had ondergaan, en niet onwelwillend stond tegenover een militaire interventie, werd, onder andere door Joschka Fischer, toch nog zeer lang naar een diplomatieke oplossing gezocht.

Het duidelijkste voorbeeld van de invloed van het Duitse verleden op de Duitse standpuntbepaling is natuurlijk de eerder genoemde omwenteling die Joschka Fischer maakte. In de eerder behandelde open brief die hij in 1995 aan zijn eigen partij had gestuurd sprak Fischer zich al uit tegen dit nieuwe fascisme, en omtrent de nieuwe crisis op de Balkan redeneert Fischer vanuit een zelfde perspectief. Op 13 mei 1999, in een speech tegenover zijn eigen partij moest hij de Duitse deelname aan het NAVO offensief verdedigen (vanuit zijn achterban was bedreigd de steun voor de regeringsdeelname in te trekken naar aanleiding van de Duitse deelname).

¹⁶⁹ 'Het akkoord van Belgrado', *NRC Handelsblad*, 14 oktober 1998, 4.

¹⁷⁰ H.W. Maull, 'German foreign policy, post-Kosovo. Still a "civilian power"?', *German Politics* 2 (2000) 1-24, 3.

¹⁷¹ Judt, *Na de oorlog*, 845.

¹⁷² W. Kurth, 'The psychological background of Germany's participation in the Kosovo war', *The Journal of Psychohistory* 27 (2000) 100-123, 117.

¹⁷³ 'Tien doden in huis asielzoekers; politie houdt rekening met aanslag, Woede over brand Lübeck', *Brabants Dagblad*, 19 januari 1996, 7.

In deze speech vraagt Fischer zijn partijleden waarom zij binnenlandse vormen van fascisme (het eerder genoemde Neonazisme) wel intensief willen bestrijden, maar op internationaal niveau deze verantwoordelijkheid weigeren te nemen.¹⁷⁴ In zijn speech herhaalt hij zijn basisprincipes: *“Ich stehe auf zwei Grundsätzen: Nie wieder Krieg, nie wieder Auschwitz; nie wieder Völkermord, nie wieder Faschismus.”*¹⁷⁵ In de speech stelt hij eveneens nogmaals dat hij van mening is dat dat militair ingrijpen nu eenmaal nodig was om de Servische onderdrukking een halt toe te roepen. Hoewel vanuit moreel standpunt de steun voor Duitse deelname aan een eventuele NAVO missie breed gedragen werd binnen de *Bundestag*¹⁷⁶, was de steun niet unaniem. Gregor Gysi, de voorzitter van de PDS-fractie, betoogde één dag na de aanvang van Operation Allied Force in de *Bundestag* dat, gezien het Duitse verleden, *“Deutschland hat in diesem Jahrhundert überhaupt kein Recht mehr, Bomben auf Belgrad zu werfen.”*¹⁷⁷ De Duitse bevolking was over het algemeen echter eveneens van mening dat de NAVO interventie nodig was om de Kosovo crisis te beslechten. Gedurende de periode maart 1999 tot en met juni 1999 stond meer dan de helft van de Duitse bevolking continu positief tegenover de NAVO luchtaanvallen (men was echter wel tegen een eventuele inzet van grondtroepen).¹⁷⁸

Waar de Amerikanen na Račak eigenlijk uitsluitend nog maar de voorkeur gaven aan luchtbombardementen, prefereerden de Duitsers dus nog steeds om te blijven streven naar een diplomatieke oplossing.¹⁷⁹ Al in 1997, toen het conflict langzaam begon op te lopen, maar nog niet hevig was geëscaleerd, ondernamen de Duitse en Franse ministers van Buitenlandse Zaken een diplomatieke poging. In een brief aan Milošević pleitten de twee ministers voor een oplossing aan de hand van nieuwe onderhandelingen, waarbij zij Servië een eventuele *“Wiedergewährung von Handelspräferenzen”* van de EU beloofden.¹⁸⁰ Nadat Milošević niet ingegaan was op

¹⁷⁴ J. Fischer, Rede des Außenministers zum Natoeinsatz im Kosovo (Toespraak op partijdag van die Grünen, Hannover 1999) zoals gevonden op: http://www.mediaculture-online.de/fileadmin/bibliothek/fischerjoschka_kosovorede/fischer_kosovorede.pdf (20 juni 2011) 3.

¹⁷⁵ Fischer, Rede des Außenministers zum Natoeinsatz im Kosovo, 3.

¹⁷⁶ Lantis, *Strategic dilemmas*, 148.

¹⁷⁷ Speech in de *Bundestag* door G. Gysi, Plenarprotokoll 14/30, 25 maart 1999, 2428D.

¹⁷⁸ D. Puhl, ‘Kosovo and German public opinion’, in: W. Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo. German politics and policies in the Balkan* (Washington D.C. 2000) 51-56, 54.

¹⁷⁹ Maull, ‘German foreign policy, post-Kosovo’, 3 en 11.

¹⁸⁰ *Die Situation im Kosovo, Brief von Bundesaußenminister Klaus Kinkel und Außenminister Hubert Védrine an den Präsidenten der Bundesrepublik Jugoslawien Slobodan Milosevic*, Frankfurt an der Oder 1997, zoals gevonden in: S. Troebst, *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention? An Analytical Documentation 1992-1998*, (ECMI, Flensburg 1998) 65-66.

dit aanbod en in februari 1998 de situatie daadwerkelijk begon te escaleren verzocht de *Bundesregierung* Washington of het wilde bijstaan in de totstandkoming van een diplomatieke oplossing.¹⁸¹ Op aandringen van Madelein Albright, de toenmalig Amerikaanse minister van Buitenlandse zaken, mat de VS zich een houding van *coercive diplomacy* aan. Om eerder gemaakte fouten in Bosnië niet te herhalen werd nu meteen met geweld gedreigd voor als Servië zich niet bereid was tot een diplomatieke oplossing.¹⁸² Duitsland steunde deze Amerikaanse houding, mits er voor een eventuele militaire interventie wel een VN mandaat afgegeven zou worden. Toen de VS in januari 1999 echter al over wilde gaan op militaire interventie, bleef Duitsland nog steeds pushen voor een diplomatieke uitkomst. Nu een militaire interventie door de NAVO echter een realistische bedreiging was voor Servië, besloot Milošević toe te geven en akkoord te gaan met een conferentie om een diplomatiek oplossing voor het conflict te kunnen bewerkstelligen. Nadat de Rambouillet Conferentie mislukte, bleef Duitsland ook nog werken aan een diplomatieke oplossing. Dit zou uiteindelijk resulteren in het Fischer Plan (over dit plan, en het mislukken van Rambouillet, in het volgende hoofdstuk meer). Terugkijkend op de Duitse diplomatieke moeite stelde een van Fischers diplomaten naderhand: "*Der politische Weg ist unser Weg*", en hierin werd hij door de minister zelf bijgevallen: "*Wenn man heute als ein ‚Kriegstreiber‘ bezeichnet wird, fragt man sich selbst: Bist du mit dir im reinen? Hast du alles versucht, um das zu verhindern? Ich kann das mit einem klaren Ja beantworten. Wirklich alles!*"¹⁸³ In Bonn was dan ook de conclusie dat alles was geprobeerd, maar "*daß wir Deutschen ohnmächtig waren, uns überschätzt haben.*"¹⁸⁴

¹⁸¹ P. Rudolf, 'Germany and the Kosovo Conflict', in: M.R. Brawley en P. Martin (ed.), *Alliance politics, Kosovo and NATO's war. Allied Force or Forced Allies?* (New York 2000) 131-143, 132.

¹⁸² Rudolf, 'Germany and the Kosovo Conflict', 132.

¹⁸³ G. Hofmann, 'Wie Deutschland in den Krieg geriet', *Die Zeit* 20 (1999), 1.

¹⁸⁴ Hofmann, 'Wie Deutschland in den Krieg geriet', 13.

4 Operation Allied Force

4.1 Rambouillet Akkoord

Mede dankzij het Duitse streven voor een diplomatieke oplossing kwamen twee weken na Račak, op 29 januari 1999, alle ministers van Buitenlandse Zaken van de Contact Groep in Londen overeen om nog één laatste diplomatieke onderhandelingspoging te ondernemen.¹⁸⁵ Net als bij de onderhandelingen omtrent het Verdrag van Dayton was het de insteek om, afgezonderd van de openbaarheid, met de twee strijdende partijen een compromis te vinden. Het grote verschil met Dayton was echter dat deze onderhandelingen van Rambouillet geen Amerikaans project waren, maar voortkwamen uit de gezamenlijke inzet van de Russen en de EU.¹⁸⁶ In tegenstelling tot hun verdeeldheid bij het begin van de Bosnische Oorlog droeg de EU deze maal, aan de hand van de recentelijk overeengekomen afspraken omtrent het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid, wel een eensgezind beleid uit. Zo had de EU al in juli 1998 besloten een verbod op vluchten van Servische luchtvaartmaatschappijen, en een investerings embargo voor Joegoslavië af te kondigen.¹⁸⁷ Volgens de toenmalige Duitse staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Wolfgang Ischinger, had de EU dus zijn les geleerd na Bosnië, en nam het nu met de onderhandelingen bij Rambouillet dan ook zijn verantwoordelijkheid om de vrede op het Europese continent te bewerkstelligen.¹⁸⁸ Zijns inziens zou er voor de Duitsers, als huidig president van de EU, WEU én G8, op deze conferentie, die overigens officieel werd georganiseerd door de Fransen en Britten, een speciale rol weggelegd zijn.¹⁸⁹

Ondanks deze speciale rol maakte, bij aanvang van de conferentie, de Duitse delegatieleider, Christian Pauls, meteen duidelijk dat hij niet verwachtte dat de onderhandelingen gemakkelijk zouden verlopen. In een voorbeschouwing had hij twijfels of Milošević' nationale belangen hem er wel toe in staat zouden stellen om de door de Contact Groep geformuleerde eisen te kunnen accepteren.¹⁹⁰ Ook Fischer sprak zich tevoren uit over de Duitse benadering. Hoewel hij evenals Pauls van

¹⁸⁵ Daalder en O'Hanlon, *Winning ugly*, 76.

¹⁸⁶ W. Ischinger, 'Kosovo. Germany considers the past and looks to the future', in: W. Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo. German politics and policies in the Balkan* (Washington D.C. 2000) 27-50, 33.

¹⁸⁷ Ischinger, 'Kosovo', 31.

¹⁸⁸ Ischinger, 'Kosovo', 33.

¹⁸⁹ Ischinger, 'Kosovo', 33.

¹⁹⁰ G. Joetze, *Der letzte Krieg in Europa? Das Kosovo und die deutsche Politik* (Stuttgart 2001) 64.

mening was dat er grote problemen opgelost moesten worden, stelde hij dat dit “*kleinem Fenster*” als laatste mogelijkheid zo goed mogelijk benut diende te worden.¹⁹¹ Uit de Duitse uitspraken blijkt dat zij de eisen *a priori* als zeer, wellicht te strikt, beschouwden, wat de stelling dat Rambouillet voor de NAVO slechts als alibi moest fungeren, ondersteunt. Deze gevoelens werden ook gedeeld door de EU gezant, Wolfgang Petritsch, die stelde dat de eisen zelfs iets weg hadden van een dictaat.¹⁹² Dat de Duitsers toch een diplomatieke oplossing voor ogen hielden bleek opnieuw, toen de conferentie op 23 februari 1999 werd geschorst. Op 25 februari besprak Rudolf Scharping, de Duitse minister van Defensie, de Rambouillet onderhandelingen met de *Bundestag*. In zijn speech stelt de minister dat de *Bundesregierung* zich bewust is van de verantwoordelijkheid die Duitsland heeft voor de stabiliteit op het Europese continent, en dat de regering een voorkeur had voor een vredesakkoord, gebaseerd op de punten zoals deze waren overeengekomen door de Contact Groep en besproken waren in Rambouillet.¹⁹³ Toen uit Rambouillet dan ook berichten kwamen dat, mede door de Amerikaanse dominantie, het onderhandelingsproces stroever verliep dan verwacht, voegde Fischer daad bij woord. Om het door hem zo genoemde “*kleinem Fenster*” optimaal te benutten riep hij als president de Raad van Ministers bijeen, om zodoende de EU te verenigen in de onderhandelingen.¹⁹⁴ Hij passeerde de Amerikanen en bood namens de EU als extra stimulans aan om bij Servische ondertekening van het Rambouillet Akkoord ook de Europese economische sancties in te trekken.¹⁹⁵ Op deze wijze trachtten Fischer en de zijnen op iedere mogelijke manier een diplomatieke oplossing te realiseren, het mocht echter niet baten.

Zoals hierboven al kort genoemd, waren de Amerikanen tijdens de onderhandelingen de dominante partij. Binnen de NAVO was Amerika het toonaangevende lid, en ook binnen de Contact Groep domineerden ze, dit was niet altijd tot tevredenheid van de andere leden van de Contact Groep. Zo is over de conferentie in Rambouillet bijvoorbeeld gezegd dat deze “*were less about Kosovo and more about relations within the Contact Group.*”¹⁹⁶ Voorafgaand aan de

¹⁹¹ Joetze, *Der letzte Krieg in Europa?*, 64.

¹⁹² Friedrich, *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt*, 73.

¹⁹³ Speech in *Bundestag* door R. Scharping, Plenarprotokoll 14/22, 25 februari 1999, 1699D.

¹⁹⁴ Friedrich, *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt*, 75.

¹⁹⁵ Friedrich, *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt*, 75.

¹⁹⁶ Weller, ‘The Rambouillet conference on Kosovo’, 251.

conferentie werd op 4 februari de Amerikaanse doelstelling voor de Rambouillet onderhandelingen door Madeleine Albright geformuleerd, in een speech aan het Institute of Peace. Volgens de Secretary of State waren er drie mogelijke uitkomsten voor de conferentie: Servië zou weigeren, hetgeen zou resulteren in NAVO bombardementen, de Kosovaarse Albanezen zouden een oplossing belemmeren met als gevolg dat de internationale gemeenschap zijn steun zou intrekken, of beide partijen zouden het eens worden.¹⁹⁷ In deze speech stelde Albright eveneens dat dit regionale conflict de geloofwaardigheid van de NAVO's functie als patroon van de Europese vrede en stabiliteit zou kunnen aantasten, en dat de VS een dergelijke aantasting niet kon negeren. Tevens stelde ze dat de VS in Bosnië geleerd had dat "*President Milošević understands only the language of force*", wat aantoont dat ook zij twijfelt of er diplomatiek succes geboekt kon worden in Rambouillet.¹⁹⁸ De Amerikaanse twijfel is dus op andere gronden gebaseerd dan die van de Duitsers. De Amerikanen baseerden zich op een inschatting van de toen actuele situatie in Joegoslavië zelf en formuleerden op basis hiervan hun eisen. Het waren juist deze eisen die de Duitse twijfel veroorzaakten, vanwege de in hun ogen geringe haalbaarheid. Hun reactie getuigt van de Amerikaanse dominantie binnen de Contact Groep, zij bepalen de koers en de rest kan slechts reageren.

Er wordt door verscheidene criticasters zelfs geclaimd dat de Amerikanen nooit een diplomatieke oplossing voor ogen hadden met de conferentie in Rambouillet. Voor de Amerikanen was het doel van de onderhandelingen om de andere NAVO-bondgenoten in te doen zien dat met Milošević niet tot een diplomatieke oplossing was te komen, en dat militaire interventie noodzakelijk was.¹⁹⁹ In het boek '*Winning Ugly*' stellen de schrijvers bijvoorbeeld dat als de Amerikanen de onderhandelingen echt serieus hadden genomen, zij deze zelf wel hadden georganiseerd (zoals in 1995) en zich als primaire onderhandelaar hadden opgesteld (in tegenstelling tot als gelijkwaardige partner van de Russen en Europeanen).²⁰⁰ De eigenlijke Amerikaanse intenties voor de onderhandelingen zijn later aan het licht gekomen, onder andere aan de hand van een interview dat Ivo Daalder en Michael

¹⁹⁷ M.K. Albright, *The Importance of Kosovo. Remarks at the U.S. Institute of Peace* (US Department of State, Washington D.C. februari 1999) zoals gevonden op:

<http://secretary.state.gov/www/statements/1999/990204.html> (20 juni 2011).

¹⁹⁸ Albright, *The Importance of Kosovo*.

¹⁹⁹ Daalder en O'Hanlon, *Winning ugly*, 85.

²⁰⁰ Daalder en O'Hanlon, *Winning ugly*, 87.

O'Hanlon (de schrijvers van *Winning Ugly*) met Sandy Berger hadden, de toenmalige Amerikaanse National Security Advisor, die aangaf dat *"If Milošević was playing a game with us at Rambouillet by building up his force while pretending to negotiate seriously, so were we. We needed to demonstrate real commitment to get a peaceful resolution in order to get the allies to go along with the use of significant force"*.²⁰¹ Een naaste medewerker van Albright was nog duidelijker betreffende de Amerikaanse intenties in Rambouillet: *"The showdown at Rambouillet had only one purpose: to get the war started with the Europeans locked in."*²⁰² Het verloop van de onderhandelingen ondersteunt deze uitspraken. In de loop van de conferentie bleek dat de Kosovaarse afvaardiging waarschijnlijk niet bereid zou zijn akkoord te gaan met de punten zoals die door de Contact Groep waren geformuleerd, hetgeen na de uitspraken van Albright dus betekende dat de internationale gemeenschap zich zou terugtrekken. Om dit te voorkomen spanden de Amerikanen zich intensief in om te bewerkstelligen dat enkele fundamentele Kosovaarse eisen alsnog zouden worden ingewilligd.²⁰³ Het gevolg hiervan was dat er kritiek ontstond op de Rambouillet conferentie, dat er richting de Serven teveel met *"sticks"* was gewerkt, en ten opzichte van de Kosovaarse afvaardiging teveel met *"carrots"*.²⁰⁴ Dit viel op zich mee, volgens Duits rapport dreigde Albright op een gegeven moment de Kosovaren simpelweg met de woorden: *"If you don't say yes now, there won't be any Nato ever to help you"*.²⁰⁵ Op de vervolgconferentie in maart in Parijs was het uiteindelijke resultaat van het Rambouillet Akkoord dan ook een Kosovaarse ondertekening, en, zoals verwacht, een weigering hiertoe van de Servische delegatie. Het was toen slechts een kwestie van tijd totdat de NAVO zou overgaan tot militaire interventie.

4.2 'Stunde Null'

Nu de laatste poging tot een diplomatieke oplossing had gefaald, was er na de (voornamelijk door de Amerikanen geuite) dreigementen nog maar één optie over. Zoals eerder al genoemd had de NAVO in september van het voorgaande jaar bij zijn leden geïnventariseerd wie er bereid zou zijn tot een eventuele militaire interventie in Servië. Hierdoor kon er nu in relatief korte tijd gemobiliseerd worden. Toen de

²⁰¹ Daalder en O'Hanlon, *Winning ugly*, 89.

²⁰² Daalder en O'Hanlon, *Winning ugly*, 89.

²⁰³ Weller, 'The Rambouillet conference on Kosovo', 250.

²⁰⁴ Daalder en O'Hanlon, *Winning ugly*, 85.

²⁰⁵ Hofmann, 'Wie Deutschland in den Krieg geriet', 11-12.

regering Kohl in september zijn steun toezegde, werd echter door minister Kinkel meteen de eis gesteld dat er voor een dergelijke missie een ondersteunend VN mandaat moest komen.²⁰⁶ Op 13 oktober 1998, toen de NAVO formeel hun *Activation Order* afgaf, werd deze door de regering Kohl, met instemming van Joschka Fischer, de aankomend minister van Buitenlandse Zaken, ondersteund.²⁰⁷ Tijdens het debat in de *Bundestag* bevestigde Kinkel nogmaals dat de eventuele NAVO interventie afhankelijk zou zijn van een mandaat van de Veiligheidsraad.²⁰⁸ Toen de NAVO zich na Rambouillet echter opmaakte voor een militaire interventie werd het, door toedoen van Russische en Chinese oppositie onmogelijk gemaakt een VN mandaat te verkrijgen.²⁰⁹ Ondanks het ontbreken van een mandaat besloten de Duitsers toch te participeren in het NAVO offensief. Toen minister Kinkel zijn eis had gesteld, deed hij dit waarschijnlijk vanwege het feit hij verwachtte dat Duitse participatie zonder VN mandaat tot hoogoplopende conflicten met de toenmalige oppositie partijen zou leiden, de Grünen en de SPD.²¹⁰ Toen in maart 1999 de NAVO zich opmaakte voor interventie waren deze inmiddels lid van de regering geworden in plaats van de oppositie. De eis van Kinkel werd hierdoor geneutraliseerd, aangezien het nu de keuze van de nieuwe regeringspartijen zelf was geworden, om deel te nemen. Bovendien werd ook de toegevoegde waarde van een officieel vereist mandaat door de Secretaris Generaal van de VN zelf gemarginaliseerd. Doordat Kofi Annan wist dat interventie in een soevereine staat slechts toelaatbaar zou zijn met een mandaat en dat dit mandaat er nooit zou komen, sprak hij in een speech aan de NAVO zijn officieuze steun uit aan een eventuele interventie: “*the bloody wars of the last decade have left us with no illusions...about the need to use force, when all other means have failed.*” Om daarna te stellen “*that we all – particularly those with the capacity to act – recall the lessons of Bosnia.*”²¹¹ De Duitse minister van Defensie Rudolf Scharping sloot zich hierbij aan. Toen hem werd gevraagd hoe hij zich voelde nu hij hoogstwaarschijnlijk een militair offensief zou moeten opdragen, stelde hij “*ich sehe keine Alternative*”. Toen de interviewers doorvroegen hoe ver de Duitse bereidheid zou gaan, stelde hij: “*wir werden in völliger Übereinstimmung mit unseren*

²⁰⁶ Rudolf, ‘Germany and the Kosovo Conflict’, 132.

²⁰⁷ Speech in *Bundestag* door K. Kinkel, Plenarprotokoll 13/248, 16 oktober 1998, 23128A.

²⁰⁸ Speech in *Bundestag* door K. Kinkel, Plenarprotokoll 13/248, 16 oktober 1998, 23129C.

²⁰⁹ ‘Rusland houdt vast aan veto in kwestie-Kosovo’, *Trouw*, 7 oktober 1998, 5.

²¹⁰ Rudolf, ‘Germany and the Kosovo Conflict’, 133.

²¹¹ K. Annan, ‘Statement’, zoals gevonden op: <http://www.nato.int/docu/speech/1999/s990128a.htm> (20 juni 2011)

Freunden und Partnern handeln. Wir sind als Präsidentschaft von EU und WEU besonders verantwortlich”, hiermee sloot hij de eventuele verdere inzet van een grondtroepenmacht niet uit.²¹²

Naast de minister van Defensie waren de *Bundeskanzler* en zijn minister van Buitenlandse zaken eveneens van grote invloed op de Duitse standpuntbepaling omtrent Operation Allied Force. Als leiders van hun twee regeringspartijen zijn Gerhard Schröder en Joschka Fischer van bepalende waarde geweest, wat nadere analyse van hun ervaringen vereist. Toen na de verkiezingen van september 1998 duidelijk werd dat Schröder Helmut Kohl zou opvolgen, was voor de aanstaand *Bundeskanzler* meteen al duidelijk dat de Kosovo kwestie bepalend zou zijn voor de aanstaande regering.²¹³ Hij zag voor zichzelf de verantwoordelijkheid om te doen wat hij de conservatieve regering van Helmut Kohl verweet nooit te hebben gedaan, namelijk daadwerkelijk Duitslands verantwoordelijkheden ten opzichte van zijn bondgenoten te nemen.²¹⁴ Bij zijn aantreden verklaarde de kersverse *Bundeskanzler* dat “*Die Koalition wird sich aktiv dafür einsetzen, das Gewaltmonopol der Vereinten Nationen zu bewahren*”, hetgeen in principe enige terughoudendheid toonde²¹⁵, maar tegelijkertijd had Schröder ook duidelijk uitgesproken dat “*Wir werden kein zweites Bosnien zulassen.*”²¹⁶ Schröder was door de gruwelen van onder andere Račak tot inkeer gekomen.²¹⁷ Volgens hem moest de internationale gemeenschap, en in het bijzonder de Europese landen, deze “*systematische Vertreibungen, willkürliche Zerstörungen und bestialische Gräueltaten*” beëindigen. Hij benadrukte dat juist de Duitsers er op toe dienden te zien dat er op het Europese continent geen mensenrechten meer geschonden zouden worden.²¹⁸ Over de uiteindelijk keuze tot deelname aan de NAVO interventie zegt Schroder dan ook: “*Wir mussten unseren Bündnisverpflichtungen nachkommen. Wegducken war nicht möglich.*”²¹⁹ Schröders houding in de *Bundestag* ondersteunt zijn later opgetekende memoires. Tegenover het Duitse parlement verklaarde de *Bundeskanzler* onder andere dat, in verband met de gruwelen die op dat moment plaatsvonden in Kosovo, het “*wäre zynisch und*

²¹² O. Ihlau en S. von Ilsemann, ‘Geduld und Zähigkeit’, *Der Spiegel* 4 (1999) 138-140, 139.

²¹³ G. Schröder, *Entscheidungen. Mein Leben in der Politik* (Hamburg 2006) 84.

²¹⁴ Schröder, *Entscheidungen*, 84.

²¹⁵ Hofmann, ‘Wie Deutschland in den Krieg geriet’, 5.

²¹⁶ Speech in *Bundestag* door G. Schröder, Plenarprotokoll 13/248, 16 oktober 1998, 23136A.

²¹⁷ Miskimmon, ‘Falling into line?’, 565.

²¹⁸ Schröder, *Entscheidungen*, 84.

²¹⁹ Schröder, *Entscheidungen*, 85.

verantwortungslos gewesen, dieser humanitären Katastrophe weiter tatenlos zuzusehen.”²²⁰ Ook sprak hij zich zeer duidelijk uit over de Duitse aspiratie om het conflict met een diplomatieke oplossing te beëindigen: “*Wir wollen eine friedliche politische Lösung für den Kosovo erreichen.*”²²¹ In zijn verklaring aan de *Bundestag* zette hij duidelijk uiteen dat hij van mening was dat Duitsland als volwaardig lid van de internationale gemeenschap in dit conflict zijn verantwoordelijkheden moest nemen, en dat dit voor hem dé reden was om deel te nemen aan de NAVO interventie: “*Wir müssen erkennen, daß sich Deutschlands Rolle nach dem Zusammenbruch des Staatssozialismus, vor allen Dingen nach der Erlangung der staatlichen Einheit verändert hat. Wir können uns unserer Verantwortung nicht entziehen. Das ist der Grund, warum deutsche Soldaten zum erstenmal seit dem zweiten Weltkrieg in einem Kampfeinsatz stehen.*”²²²

Ook buiten de *Bundestag* sprak de *Bundeskanzler* zich meermaals uit over de Kosovo oorlog. In verschillende interviews zette hij zijn argumentatie verder uiteen. Zo liet hij in een interview met *Newsweek* weten dat zowel de Verenigde Staten als de andere Europese bondgenoten het niet hadden begrepen indien Duitsland, nu het weer een herenigd land was, er voor zou opteren om opnieuw aan de zijlijn te blijven staan.²²³ In hetzelfde interview ging Schröder in op de tweestrijd tussen de basisprincipes “*Nie wieder Krieg*” en “*Nie wieder Auschwitz*”, en stelde dat de eerste ondergeschikt is aan de tweede.²²⁴ In verschillende interviews met *Der Spiegel* liet de *Bundeskanzler* weten dat “*wir sind mit dieser Entscheidung im Einklang mit den westlichen Demokratien. Und vor allem: Wir beteiligen uns an militärischen Maßnahmen, um Mord und Vertreibung im Kosovo zu beenden*”²²⁵ Schröder beschouwt zichzelf dan ook niet als een “*Kriegskanzler*”²²⁶, in een televisietoespraak op 24 maart zelf stelde hij: “*Wir führen keinen Krieg, aber wir sind aufgerufen, eine friedliche Lösung im Kosovo auch mit militärischen Mitteln durchzusetzen.*”²²⁷ Volgens de *Bundeskanzler* was er een weloverwogen beslissing genomen, die maar weinig oppositie had ondervonden. Hoewel de beslissing onwenselijk was, was deze

²²⁰ Speech in *Bundestag* door G. Schröder, Plenarprotokoll 14/31, 26 maart 1999, 2571D.

²²¹ Speech in *Bundestag* door G. Schröder, Plenarprotokoll 14/32, 15 april 1999, 2621B.

²²² Speech in *Bundestag* door G. Schröder, Plenarprotokoll 14/32, 15 april 1999, 2622B.

²²³ Weymouth, ‘Stopping the Catastrophe’, 33.

²²⁴ Weymouth, ‘Stopping the Catastrophe’, 33.

²²⁵ A. Jürgen, H. Knaup en J. Leinemann, ‘Ich bin kein Kriegskanzler’, *Der Spiegel* 15 (1999) 32-37, 32.

²²⁶ Jürgen, Knaup en Leinemann, ‘Ich bin kein Kriegskanzler’, 34.

²²⁷ G. Knopp, *Kanzler. Die mächtigen der Republik* (München 1999) 480.

wel noodzakelijk, omdat in Rambouillet geen geweldloze oplossing gevonden was.²²⁸ Zoals Schröder het zelf verwoordde: “*Wir haben keine andere Wahl, um das Morden im Kosovo zu beenden*”.²²⁹ Bij de *Bundeskanzler* komt duidelijk naar voren dat hij van mening was dat Duitsland moest deelnemen aan de NAVO operatie om nu dan eindelijk echt zijn *Bundnisfähigkeit* te tonen. Vanzelfsprekend kwam zijn steun eveneens voort uit moreel oogpunt, dit lijkt bij Schröder echter meer van secundair belang, en door hem gebruikt te worden om de beslissing aan het Duitse volk te kunnen legitimeren.

In zijn memoires komt toenmalig minister van Buitenlandse Zaken, Joschka Fischer, tot een andere analyse van de totstandkoming van het Duitse standpunt dan Schröder dat deed. Waar de *Bundeskanzler* voornamelijk spreekt over een volwassen Duitsland dat zijn verantwoordelijkheid nam, is Fischer van mening dat het in 1998 vooral een angstig Duitsland was, dat vreesde de eensgezindheid van de NAVO te bedreigen. Om gefundeerd met Milošević te kunnen onderhandelen had de Amerikaanse gezant Holbrooke een eensgezinde NAVO nodig.²³⁰ Volgens Fischer was de Duitse regering bang dat het onthouden van hun steun weer tot een *Sonderweg* zou leiden, hetgeen ten allen tijde voorkomen moest worden.²³¹ Voor Fischer, als partijleider van de pacifistische Grünen, was dit een van de belangrijkste beslissingen die hij in zijn politieke carrière heeft genomen.²³² Door de Amerikanen werden hij en de rest van de *Bundesregierung* onder flinke druk gezet, in een interview aan *Die Zeit* laat Fischer weten dat slechts “*Fünfzehn Minuten blieben uns, um über eine Frage von Krieg und Frieden zu entscheiden*.”²³³ Terugkijkend hierop stelt Fischer dat “*Deutschland durfte deshalb nicht den Eindruck einer Spaltung der NATO in Belgrad erwecken*”.²³⁴ Volgens Miskimmon was hieruit af te leiden dat de daadwerkelijke reden voor deelname aan de NAVO interventie het feit was dat de onervaren nieuwe regering de druk simpelweg niet aan kon.²³⁵ Hij wordt hierin bijgevalen door het artikel in *Die Zeit*, waar de auteur stelt dat “*der wirkliche Grund*

²²⁸ Jürgen, Knap en Leinemann, ‘Ich bin kein Kriegskanzler’, 34.

²²⁹ R. Flottau e.a., ‘Alle Serben im Krieg’, *Der Spiegel* 13 (1999) 194-213, 196.

²³⁰ J. Fischer, *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik vom Kosovo bis zum 11 September* (Keulen 2007) 105.

²³¹ Fischer, *Die rot-grünen Jahre*, 104.

²³² Fischer, *Die rot-grünen Jahre*, 107.

²³³ Hofmann, ‘Wie Deutschland in den Krieg geriet’, 5.

²³⁴ Fischer, *Die rot-grünen Jahre*, 108.

²³⁵ Miskimmon, ‘Falling into line?’, 564.

ist, daß die Rot-Grünen Lehrlinge sind'.²³⁶ In hetzelfde artikel is de auteur van mening dat de twijfel van de bondgenoten aan het beleid van de nieuwe Duitse regering duidelijk voelbaar was voor Fischer en de zijnen, wat aansluit bij Fischers, en deels Schröders, uitleg. Ondanks dat er bij Fischer in de voorgaande jaren al een duidelijke omwenteling was waar te nemen in zijn oordeel over militair ingrijpen, was ondersteuning van een dergelijke interventie voor de vroegere pacifist een enorme stap.

Om de beslissing te beargumenteren tegenover het Duitse volk en, misschien nog wel belangrijker, tegenover zijn partij, greep Fischer terug op de door hem eerder gebruikte retoriek. Hij wendde de door hem eerder gebruikte tweestrijd tussen de basisprincipes andermaal aan, ditmaal om zijn toezegging te legitimeren: *“Ich habe nicht nur gelernt: Nie wieder Krieg. Ich habe auch gelernt: Nie wieder Auschwitz”*²³⁷ Ook in de *Bundestag* bleef de minister benadrukken dat Duitsland er niet klakkeloos voor gekozen had om deel te nemen aan de NAVO interventie: *“Wir sind in die internationale Staatengemeinschaft, also in die Demokratien der EU und der NATO, eingebunden. Diese Demokratien riskieren jetzt das Leben ihrer Soldaten, um Menschenleben zu retten und vor allen Dingen um einen Friedensvertrag durchzusetzen.”*²³⁸ De kritiek dat Duitsland gezien zijn verleden geen recht had om als militaire macht in Joegoslavië actief te zijn verwierp hij door te stellen dat Duitsland voor het eerst in zijn geschiedenis aan de juiste kant ten strijde trok.²³⁹ Deze redeneringen waren voor zijn eigen partij echter niet voldoende, met als gevolg de eerder genoemde partijconferentie van 13 mei 1999. Daar stelde Fischer in zijn speech dat de diplomatie tekort had geschoten en dat hij niet nog meer mensenlevens wilde riskeren: *“ich habe mir mal rausgesucht, wie viel Waffenstillstandsabkommen Milosevic und seine Paladine und wie viel VN-Resolutionen unterzeichnet wurden: Achtzehn Waffenstillstandsabkommen seit 1993, davon hat nur das letzte gehalten und hat Hunderttausenden ihr Leben gekostet in Bosnien-Herzegowina und in den anderen Regionen.”*²⁴⁰ Uiteindelijk stemde 318 van de 800 aanwezige leden tegen Duitse voortzetting van de luchtaanvallen, waardoor

²³⁶ Hofmann, ‘Wie Deutschland in den Krieg geriet’, 6.

²³⁷ N. Fried, ‘“Ich habe gelernt: Nie wieder Auschwitz”’, *Suddeutsche Zeitung*, 25 januari 2005.

²³⁸ Speech in *Bundestag* door J. Fischer, Plenarprotokoll 14/31, 26 maart 1999, 2585A.

²³⁹ Kurth, ‘The psychological background of Germany’s participation in the Kosovo war’, 118.

²⁴⁰ Fischer, Rede des Außenministers zum Natoeinsatz im Kosovo, 4.

Fischer de steun van zijn partij nipt wist te behouden.²⁴¹ Een van de redenen dat hij deze had weten te behouden, was zijn continue inspanning om de oorlog zo snel mogelijk te beëindigen. Deze inspanning resulteerde uiteindelijk in het Fischer Plan.

Zijn plan, dat de geschiedenis in zou gaan als het Stability Pact, was door Fischer ontwikkeld om in de toekomst de stabiliteit op de Balkan te kunnen garanderen. De drie hoofdoelen waren: (i) het promoten van democratie, rechten voor minderheden en de algemene vooruitgang van de burgermaatschappij, (ii) het stimuleren van economische groei en regionale coöperatie, (iii) het verschaffen van veiligheid ten opzichte van interne en externe dreigingen, aan de hand van wapenbeheersing, grenscontroles en bescherming tegen grensoverschrijdende misdaad.²⁴² Als EU president trachtten de Duitsers gedurende Operation Allied Force steun te verwerven voor dit plan. Hun streven hierin wordt gedefinieerd als een zogenoemde *Dual Strategy*. Enerzijds steunden de Duitsers hun bondgenoten in de oorlog tegen Milošević volledig, maar anderzijds waren zij druk om een diplomatieke oplossing te bewerkstelligen. Door zowel de VN als de Russen hierbij te betrekken wilden de Duitsers enige flexibiliteit in het Westerse onderhandelingsstandpunt aanbrengen, om zodoende Milošević sneller terug aan de onderhandelingstafel te krijgen.²⁴³ De Duitse *Dual Strategy* zou uiteindelijk succesvol zijn, waardoor Fischer later dat jaar dan ook stelde dat “je moet toegeven dat ondanks alles wat ons dreigde te verdelen, Duitsland en de Rood-Groene regering een duidelijke en constructieve bijdrage hebben geleverd aan het beëindigen van de oorlog. We hebben de Russen weer aan boord gebracht, en de Veiligheidsraad weer een rol gegeven. We hoeven ons nergens voor te schamen. Waar wij in het verleden juist pijnlijke ervaringen hebben gehad, hebben we nu enorm veel bereikt, bijvoorbeeld het Stabiliteits Pact voor de Balkan. Dat was een Duits idee.”²⁴⁴ Dat de Duitsers na het falen van de onderhandelingen bij Rambouillet omtrent het Stability Pact wederom het initiatief namen, toont dat zij, hoezeer zij ook hun *Bundnisfähigkeit* ten toon wilden spreiden, eveneens vasthielden aan hun preferentie voor diplomatieke oplossingen. Duitsland was bereid geweld te gebruiken indien het nodig was om dergelijke gruweldaden tot een halt te brengen, maar verloochende zijn eigen “*Nie wieder Krieg*” principe niet, en trachtte een dergelijke oorlog zo snel mogelijk te beëindigen.

²⁴¹ Brummer, ‘Germany’s participation in the Kosovo War’, 14.

²⁴² Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 135.

²⁴³ Rudolf, ‘Germany and the Kosovo Conflict’, 139.

²⁴⁴ Miskimmon, *Germany and the common foreign and security policy of the European Union*, 137.

Conclusie

Toen West- en Oost-Duitsland zich in 1990 herenigden, betekende dit dat de Duitse staat, 45 jaar na het eindigen van de Tweede Wereldoorlog, de geopolitieke beperkingen die hun toenmalige capitulatie had voortgebracht van zich afschudde en weer als volwaardig lid van de internationale gemeenschap ging functioneren. In eerste instantie beperkte de relatief nieuwe Duitse staat zich tot *chequebook diplomacy*. Enkele jaren later zou Duitsland echter actief participeren in het NAVO offensief in Kosovo. Volgens Alister Miskimmon heeft de gehele ontwikkeling op het gebied van Buitenlands- en Veiligheidsbeleid in Duitsland sinds het vallen van de muur plaatsgevonden binnen het raamwerk van Europeanisatie.

Hans Terlouw herkent binnen dit proces drie identiteitspercepties. Binnen de meest gangbare van de drie, de multilaterale perceptie, was men van mening dat de nieuwe Duitse staat zich, om een *Sonderweg* te voorkomen, verder moest integreren in Europa, maar dit niet volledig ten koste kon laten gaan van de eigen belangen. Uiteindelijk resulteerde dit voor Duitsland onder andere in de tweede pijler, welke een intergouvernementele samenwerking op het gebied van Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid bracht.

Betreffende hun eigen buitenlands beleid bestonden voor Duitsland sinds 1945 de basisprincipes "*Nie wieder Krieg*" en "*Nie wieder Auschwitz*". De oorlog in Bosnië deed hen inzien dat deze twee principes niet altijd verenigbaar zijn. Voor Duitsland betekende deze onderkenning een grote stap in de normalisering van hun opvattingen ten opzichte van de inzet van militaire macht. Door de Balkan crises ontwikkelde Duitsland zich van *Zivilstat* tot volwaardige participant in het Trans-Atlantische veiligheidsbeleid.

De twee sleutelfiguren in de *Bundesregierung* verschillen enigszins in hun beleving van de ontwikkeling van het Duitse beleid. Gerhard Schröder was van mening dat Duitsland zelfstandig zijn *Bundnisfähigkeit* volledig ging tonen. Uit Joschka Fischers beleving blijkt dat de internationale eis voor Duitse *Bundnisfähigkeit* van grote invloed was, en deze op Trans-Atlantisch niveau werd gesteld. Fischer beklemtoont hiernaast ook het morele besef. Hoewel men in Duitsland zowel geloofde in "*Nie wieder Krieg*" als "*Nie wieder Auschwitz*" raakte men in alle drie de door Terlouw herkende percepties er van overtuigd dat de eerste ondergeschikt was aan de tweede, wat leidde tot actieve participatie van Duitsland.

Resumerend, concludeer ik dan ook dat Europeanisatie maar van geringe invloed is geweest bij de totstandkoming van het Duitse Buitenlands- en Veiligheidsbeleid vanaf het einde van de eerste Bosnische oorlog in december 1995 tot aan de uiteindelijke Duitse participatie in Operation Allied Force in maart 1999. Hoewel de Europese samenwerking op het gebied van het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid zich in deze periode behoorlijk heeft ontwikkeld, waren de toenmalige instituties nog niet van een dermate grote invloed dat ze van doorslaggevende waarde konden zijn op de Duitse standpuntbepaling. Met name Amerikaanse druk dwong Duitsland al sinds de Golf Oorlog om de normalisatie van het buitenlandse beleid in en door te zetten. De Duitse wil om *Bundnisfähigkeit* ten toon te spreiden, en daarmee gehoor te geven aan de Amerikaanse druk, komt bij beide *Bundeskanzlers* in de jaren '90 duidelijk naar voren. Buiten deze externe factor zijn er ook interne factoren van invloed geweest. Door de financiële situatie was Duitsland genoodzaakt zijn buitenlands beleid te wijzigen. Waar zij in eerste instantie trachtten hun *Bundnisfähigkeit* door middel van *chequebook diplomacy* te tonen, was dit op de Balkan niet meer mogelijk. Nationale economische belangen leidden er dus toe, dat Duitsland actiever bij ging dragen aan een oplossing. Van grotere invloed op de Duitse houding ten opzichte van de Balkan crises was echter hun morele besef. Na zelf verantwoordelijk te zijn geweest voor een van de ergste gevallen van mensenrechtenschennis ooit, voelden zij zich verplicht een herhaling hiervan ten allen tijde te voorkomen. Hoewel de *Bundesregierung* onder andere de aanwezige Europese instituties gebruikte om dit doel te realiseren, werd zij op haar beurt dus maar weinig door Europese druk beïnvloed. Wel was er Trans-Atlantische druk die, tezamen met hun eigen morele besef, uiteindelijk de twee factoren vormden die de Duitsers in de genoemde periode hun opvattingen omtrent hun Buitenlands- en Veiligheidsbeleid hebben doen veranderen. Na jaren van functioneren binnen een *Schonfrist*, had de Duitse hereniging de internationale verwachtingen bijgesteld. Zoals journalist Stephan Speicher het de dag na het eerste Duitse offensief sinds de Tweede Wereldoorlog verwoordde: “*Das letzte Opfer des Mauerfalls ist der westdeutsche Pazifismus.*”²⁴⁵

²⁴⁵ S. Speicher, ‘Wie wir wurden, was wir sind: Kriegsbereit’, *Berliner Zeitung*, 25 maart 1999.

Bronnenmateriaal

Primaire bronnen

- Drucksache 12/0032 des Deutschen Bundestages van 14 januari 1991.
- Drucksache 12/4710 des Deutschen Bundestages van 6 april 1993.
- Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts, *Bundesverfassungsgerichts*, Volume 90, Karlsruhe 1994.
- Gemeinsame Tischvorlage des Auswärtigen Amtes und des Bundesministeriums der Finanzen zur Kabinettsitzung am 3. November 1993, in: R. Bettzuege en G. Gehlhoff (ed.), *Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Dokumente von 1949 bis 1994*, Keulen 1995.
- Plenarprotokoll 12/002 des Deutschen Bundestages van 14 januari 1991.
- Plenarprotokoll 12/053 des Deutschen Bundestages van 6 november 1991.
- Plenarprotokoll 12/064 des Deutschen Bundestages van 5 december 1991.
- Plenarprotokoll 12/151 des Deutschen Bundestages van 21 april 1993.
- Plenarprotokoll 13/005 des Deutschen Bundestages van 23 november 1994.
- Plenarprotokoll 13/148 des Deutschen Bundestages van 12 december 1996.
- Plenarprotokoll 13/248 des Deutschen Bundestages van 16 oktober 1998
- Plenarprotokoll 14/003 des Deutschen Bundestages van 10 november 1998.
- Plenarprotokoll 14/022 des Deutschen Bundestages van 25 februari 1999.
- Plenarprotokoll 14/030 des Deutschen Bundestages van 25 maart 1999.
- Plenarprotokoll 14/031 des Deutschen Bundestages van 26 maart 1999.
- Plenarprotokoll 14/032 des Deutschen Bundestages van 15 april 1999.
- White paper on the security of the Federal Republic of Germany and the situation and future of the Bundeswehr, *Government of the Federal Republic of Germany. Press and Information Office*, Bonn 1994.

Literatuur

- Baun, M.J., 'The Maastricht Treaty as High Politics. Germany, France, and European Integration', *Political Science Quarterly* 4 (1995) 605-624.
- Berenskoetter, F. en Giegerich, B., 'From NATO to ESDP? Tracing shifts in German institutional preferences after the end of the Cold War' (Paper prepared for the fourth Convention of the CEEISA, Tartu 2006).
- Bluth, C., 'Germany: Towards a new security format', *The world today* 11 (1992) 196-198.
- Brummer, K., 'Germany's participation in the Kosovo War. The impact of bureaucrats, prospects and history', (International Studies Association 51st Annual Convention, New Orleans 2010).
- Conversi, D., 'The Dissolution of Yugoslavia. Secession by the Centre?', in: J. Coakley (ed.), *The Territorial Management of Ethnic Conflict* (Londen 2003) 264-292.
- Daalder, I.H. en O'Hanlon, M.E., *Winning Ugly. NATO's war to save Kosovo* (Washington D.C. 2000).
- Dehousse, F., 'After Amsterdam. A Report on the Common Foreign and Security Policy of the European Union', *European Journal of International Law* 9 (1998), 525-539.
- Fischer, J., *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik vom Kosovo bis zum 11 September* (Keulen 2007).
- Fischer, J., *Risiko Deutschland. Krise und Zukunft der deutschen Politik* (Keulen 1994).
- Flottau, R. e.a., 'Alle Serben im Krieg', *Der Spiegel* 13 (1999) 194-213.
- Friedrich, R., *Die deutsche Außenpolitik im Kosovo-Konflikt* (Wiesbaden 2005).
- Friedrich, W., 'Kosovo and the evolution of German foreign policy in the Balkans', in: W. Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo. German politics and policies in the Balkan* (Washington D.C. 2000) 1-26.
- Genscher, H., *Erinnerungen* (Berlijn 1995).
- Glotz, P., 'Europa am Scheideweg', *Europa-Archiv* 17 (1992) 503-514.
- Hofmann, G., 'Wie Deutschland in den Krieg geriet', *Die Zeit* 20 (1999).
- Ihlau, O. en Ilsemann, S. von, 'Geduld und Zähigkeit', *Der Spiegel* 4 (1999) 138-140.
- Ischinger, W., 'Kosovo. Germany considers the past and looks to the future', in: W. Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo. German politics and policies in the Balkan* (Washington D.C. 2000) 27-50.
- Joetze, G., *Der letzte Krieg in Europa? Das Kosovo und die deutsche Politik* (Stuttgart 2001).
- Jopp, M., 'Langer Weg – Kühnes Ziel. Gemeinsame Verteidigungspolitik', *Europa-Archiv* 13-14 (1994) 394-404.

- Judt, T., *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945* (Amsterdam 2006).
- Jürgen, A., Knaup H. en Leinemann, J., 'Ich bin kein Kriegskanzler', *Der Spiegel* 15 (1999) 32-37.
- Knopp, G., *Kanzler. Die mächtigen der Republik* (München 1999).
- Krauthammer, C., 'The German Revival', *New Republic* (1990).
- Kurth, W., 'The psychological background of Germany's participation in the Kosovo war', *The journal of Psychohistory* 27 (2000) 100-123.
- Lantis, J.S., 'The moral imperative of force. The evolution of German strategic Culture in Kosovo', *Comparative Strategy* 1 (2002) 21-46.
- Lantis, J.S., *Strategic dilemmas and the Evolution of German foreign policy since unification* (Westport 2002).
- Laursen, F. en Vanhoonacker, S.M.R.L., *The ratification of the Maastricht Treaty. Issues, debates, and future implications* (Maastricht 1994).
- Longhurst, K., *Germany and the use of force* (Manchester 2004).
- Lüdeke, A., „Europäisierung“ der deutschen Außen- und Sicherheitspolitik? Konstitutive und operative Europapolitik zwischen Maastricht und Amsterdam (Opladen 2002).
- Marsh, D., *The Euro. The politics of the new global currency* (Totton 2009).
- Maull, H.W., 'German foreign policy, post-Kosovo. Still a "civilian power"?', *German Politics* 2 (2000) 1-24.
- Miskimmon, A., 'Falling into line? Kosovo and the course of German Foreign policy', *International Affairs* 3 (2009) 561-573.
- Miskimmon, A., *Germany and the common foreign and security policy of the European Union. Between Europeanisation and National adaption* (Hampshire 2007).
- Philippi, N., 'Civilian Power and war. The German debate about out-of-area operations 1990-1999', in: S. Harnisch en H.W. Maull (ed.), *Germany a civilian power? The foreign policy of the Berlin republic* (Manchester 2001) 49-67.
- Puhl, D., 'Kosovo and German public opinion', in: W. Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo. German politics and policies in the Balkan* (Washington D.C. 2000) 51-56.
- Rudolf, P., 'Germany and the Kosovo Conflict', in: M.R. Brawley en P. Martin (ed.), *Alliance politics, Kosovo and NATO's war. Allied Force or Forced Allies?* (New York 2000) 131-143.
- Rühl, L., 'Einige Kriterien nationaler Interessenbestimmung', in: W. Heydrich e.a. (ed.), *Sicherheitspolitik Deutschlands: Neue Konstellation, Risiken, Instrumente* (Baden-Baden 1992) 741-759.
- Schröder, G., *Entscheidungen. Mein Leben in der Politik* (Hamburg 2006).
- Schröder, H., 'Amerika als Modell. Die neue Weltordnung in historischer Perspektive', *Europa-Archiv* 5 (1992) 115-124.

- Schröder, R., *Deutschland, schwierig Vaterland. Für eine neue politische Kultur* (Freiburg 1993).
- Schwarz, H., *Die gezähmten Deutschen. Von der Machtbesessenheit zur Machtvergessenheit* (Stuttgart 1965).
- Shepherd, A.J.K., 'A milestone in the history of the EU. Kosovo and the EU's international role', *International Affairs* 3 (2009) 513-530.
- Siedschlag, A., *Die aktive Beteiligung Deutschlands an militärischen Aktionen zur Verwirklichung kollektiver Sicherheit* (Frankfurt am Main 1995).
- Stöger, J., *Krisen und Kriege. Deutschland und die Niederlande und die außen- und sicherheitspolitischen Herausforderungen der neuen Ära seit 1990* (Münster 2008).
- Stürmer, M., *Die Grenzen der Macht. Begegnungen der Deutschen mit Geschichte* (Berlijn 1992).
- Terlouw, H., 'Duitsland en militaire interventies. De oorlogen in Bosnië en Kosovo en de Duitse veiligheidspolitieke identiteit', in: F. Boterman en J. Pekelder (ed.), *Politiek geweld in Duitsland, Denkbeelden en debatten* (Amsterdam 2005) 293-315.
- Terlouw, H., *Duitslands rol in de wereld. Een onderzoek naar identiteitspercepties in het debat over de Duitse buitenlandse en Veiligheidspolitiek sinds 1990* (Amsterdam 2008).
- Thumann, M., 'Volles Risiko', *Die Zeit* 31 (1995).
- Troebst, S., *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention? An Analytical Documentation 1992-1998*, (ECMI, Flensburg 1998) .
- Weller, M., 'The Rambouillet conference on Kosovo', *International Affairs* 2 (1999) 211-251.
- Weymouth, L., 'Stopping the Catastrophe', *Newsweek* 17 (1999).

Krantenartikelen

- Appleman, R.W., 'German leader signals change in defense policy', *The New York Times*, 29 mei 1991.
- Chavannes, M., Steketee, H., en Waard, M. de, 'Europa realiseert oude droom dankzij Kosovo', *NRC Handelsblad*, 8 juni 1999.
- Drozdiak, W., 'NATO approves airstrikes on Yugoslavia', *The Washington Post*, 13 oktober 1998.
- Fried, N., "Ich habe gelernt: Nie wieder Auschwitz", *Süddeutsche Zeitung*, 25 januari 2005.
- Kelly, M., 'The 1992 campaign: The Democrats -- Clinton and Bush Compete to Be Champion of Change; Democrat Fights Perceptions of Bush Gain', *The New York Times*, 31 oktober 1992.
- Keyser, J., 'Harder line sought on Kosovo; House letter calls Clinton's policy appeasing to Milosevic', *The Washington Times* 29 Juli 1998, 16.
- Modderkolk, H., 'Nog geen Duitser op de Dam; 65 jaar na WOII is nationale herdenking weer onderwerp van debat', *NRC Handelsblad*, 9 januari 2010.
- Schröder, D., 'Der deutsche Alleingang', *Süddeutsche Zeitung*, 21 december 1991.
- Speicher, S., 'Wie wir wurden, was wir sind: Kriegsbereit', *Berliner Zeitung*, 25 maart 1999.
- 'Duitsland stelt Tornado's ter beschikking voor acties Kosovo', *Algemeen Nederlands Persbureau*, 30 September 1998.
- 'Heftige Kämpfe zwischen Serben und UCK im Kosovo', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13 augustus 1998.
- 'Het akkoord van Belgrado', *NRC Handelsblad*, 14 oktober 1998.
- 'Kosovo: duizenden ten prooi aan paniek', *NRC Handelsblad*, 10 september 1998.
- 'Maandag start luchtoperatie boven Bosnië', *Algemeen Dagblad*, 9 april 1993.
- 'Rusland houdt vast aan veto in kwestie-Kosovo', *Trouw*, 7 oktober 1998.
- 'Tien doden in huis asielzoekers; politie houdt rekening met aanslag, Woede over brand Lübeck', *Brabants Dagblad*, 19 januari 1996.
- 'Verloop van de luchtacties tegen Irak', *NRC Handelsblad*, 17 Januari 1991.
- *Daily Telegraph*, 28 Juni 1999.

Internet bronnen

- Albright, M.K., The Importance of Kosovo. Remarks at the U.S. Institute of Peace (US Department of State, Washington D.C., 4 februari 1999), zoals gevonden op: <http://secretary.state.gov/www/statements/1999/990204.html> (20 juni 2011).
- Annan, K., 'Statement', zoals gevonden op: <http://www.nato.int/docu/speech/1999/s990128a.htm> (20 juni 2011).
- Duitsland Instituut Amsterdam, 'Verenigd maar failliet. De economische gevolgen van de Duitse vereniging' (versie 1 juli 2003), zoals gevonden op: <http://www.duitslandweb.nl/dossiers/archief/Strijd+om+economische+hervormingen/Economische+gevolgen+van+de+Duitse+vereniging> (20 juni 2011).
- Fischer, J., Die Katastrophe in Bosnien und die Konsequenzen für unsere Partei Bündnis 90/Die Grünen. Ein Brief an die Bundestagsfraktion und an die Partei (Open brief aan die Grünen, Bonn 1995) zoals gevonden op: <http://oeko-net.de/kommune/briefe/kom201.htm> (20 juni 2011).
- Fischer, J., Rede des Außenministers zum Natoeinsatz im Kosovo (Toespraak op partijdag van die Grünen, Hannover 1999) zoals gevonden op: http://www.mediaculture-online.de/fileadmin/bibliothek/fischerjoschka_kosovorede/fischer_kosovorede.pdf (20 juni 2011).
- 'Franco-British St. Malo Declaration' zoals gevonden op: http://www.ena.lu/francobritish_st_malo_declaration_december_1998-020707346.html (20 juni 2011).
- Quote Annan, zoals gevonden op: <http://www.unis.unvienna.org/unis/pressrels/2000/sg2612.html> (20 juni 2011).
- Quote Daalder, zoals gevonden op: http://articles.cnn.com/1998-06-06/world/9806_06_us.kosovo_1_yugoslav-forces-kosovo-yugoslav-president-slobodan-milosevic?_s=PM:WORLD (20 juni 2011).
- 'Treaty on European Union' zoals gevonden op: http://www.hri.org/docs/Maastricht92/mt_title5.html (20 juni 2011).
- Uitleg opdrachten van Petersberg, zoals gevonden op: <http://nl.euabc.com/word/710> (20 juni 2011).
- Uitleg pijlerstructuur, zoals gevonden op: http://www.europa-nu.nl/id/vh8ml7j9puxi/pijlerstructuur_europese_unie (20 juni 2011).
- VN resolutie 660, zoals gevonden op: <http://www.worldpress.org/specials/iraq/unscr660.htm> (20 juni 2011).
- VN Resolutie 1199, zoals gevonden op: <http://www.un.org/peace/kosovo/98sc1199.htm> (20 juni 2011).